

Dubito ergo sum

Onderzoek naar de invloed van postmodernisme op het pastoraat

Afstudeerscriptie MA(theology) - Practical Theology

Supervisor - Professor Julian Muller

University of Pretoria

Dirk Blijleven
Mocuba – Mozambique
Oktober 2006

Dubito ergo sum

Onderzoek naar de invloed van postmodernisme op het pastoraat

Research on the influence of postmodernism on pastoral counselling

Dirk Blijleven
Degree: MA(Theology)
Department: Practical Theology
Supervisor: Prof. Dr. J.C. Muller

Summary

Within the Dutch society there is, in recent years, an influence from postmodernism notable. This influence of a post modern way of life has also become more and more apparent within the churches who count themselves as being part of the 'Reformed family group of churches' (Dutch: De Gereformeerde Gezindte). In some respects this worldview influences the way of practising the faith, or so called: spirituality. What the consequences are of these changes in spirituality, form the subject of this research.

For this research a qualitative approach was chosen to study literature of post-modern origin to arrive at the research viewpoint. What are the demands from postmodernism to come to a valid form of spirituality? With this research viewpoint the work of two influential Dutch theologians, F. G. Immink and R. R. Ganzevoort is evaluated. The outcome of this comparison is connected with a personal definition of pastoral counselling formulated from a salvation-historical understanding of the bible.

Immink takes his viewpoint from the philosophical idea of External Realism. God is knowable and it is possible to have and maintain a relationship with the Divine. For Immink the most important choices are: a) attention to the relational character of faith, and b) the active influence of faith in daily living, authenticity. Ganzevoort's proposition is the social-scientific theory of Social-constructionism and his Practical Theology is based on a Narrative approach. He emphasises: a) a personal influence in shaping the way of believing, b) contextual determination of faith, and c) autonomy of the human being.

The inference made from the choices found in the work of Immink and Ganzevoort and the personal definition of pastoral counselling produces ideas for a model for pastoral counselling. Important features here are:

- attention to the concept of authenticity, in the way of understanding the Bible, as well as the way the contents of the faith are communicated during counselling
- the experience of fellowship and communion, together with attention focussed on a personal approach and contribution, during pastoral counselling
- attention for pastoral workers regarding discipleship and being a spiritual guide

Key terms: Postmodernism, spirituality, Practical Theology, pastoral counselling, salvation-historical understanding of the Bible, social-constructionism, narrative theology, external realism, authenticity, post-modern spirituality, discipleship, contextualisation, written in Dutch.

Woord vooraf

Ik twijfel, dus ik ben. Het lijkt de nieuwe slogan te zijn in de maatschappij van vandaag. *Dubito ergo sum*, in tegenstelling tot Descartes' zekerheid van het *Cogito ergo sum*. Gevoelens van onzekerheid lijken steeds meer de overhand te krijgen. Twijfel over de drijfveren van politici, gevoelens van onveiligheid en doelloosheid, financiële onzekerheid en de vraag of er wel een waarheid kan bestaan. Zelfs taal is niet meer te vertrouwen. Kortom een crisis in het menselijke bestaan, omdat het vooruitgangdenken van het modernisme schipbreuk lijkt te hebben geleden. Wat overblijft, is fundamentele onzekerheid over de existentiële zaken van het leven. Twijfel lijkt de leefregel te worden om je staande te kunnen houden in het leven. Is deze twijfel nog wel te verbinden met een christelijke kerk die zegt een antwoord te hebben? Sterker, een kerk die zegt het antwoord te hebben in de persoon van de Here Christus. Het gaat er in deze scriptie dus niet om wat het betekent om te zeggen: ik twijfel dus ik ben, maar juist om een verbinding te leggen tussen de twijfel van de postmoderne mens en de grote *Ik Ben* uit Exodus 3:14, om daarmee weer doel in het leven te krijgen.

Als iemand achttien jaar geleden, terwijl ik op de middelbare zeevaartschool in Rotterdam zat, gezegd zou hebben dat ik later, in Mozambique woonachtig, aan de Universiteit van Pretoria een afstudeerscriptie zou schrijven over postmodernisme, dan zou ik op zijn minst mijn twijfels hebben gehad. Wat ik pas nu, zoveel jaren later, begin te begrijpen, is dat het leven echter een doorgaand leerproces is. Elke dag mogen we leven in het licht van de Here van het leven, en leren van Hem, van elkaar en van onszelf. Niets is vanzelfsprekend, maar het ligt allemaal in Zijn hand. 'I do not know what the future holds, but do surely know who holds the future.' Wat een voorrecht!

Ik wil daarom mijn ouders die in hun leven dit proces van wandelen met de Here hebben voorgeleefd, bedanken. Dank voor jullie onvoorwaardelijke steun om mijn eigen weg te kiezen en te gaan. Ik bedank ook mijn collegae in Mozambique, de pastores Almeida José Armando, Alberto António Nahoma, José Frederico Campos en José Francisco Teixeira voor hun steun en gesprekken. Het was werkelijk een plezier met hen samen te werken, gedachten te delen en van hun te leren. Dank aan mijn collega-uitgezonden, de families Van 't Spijker en Vos die ons leven in Mozambique mede kleur hebben gegeven en inhoudelijk geholpen hebben bij het schrijven van deze scriptie. Wat dit betreft zeker dank aan Laura Vos-Kunst voor alle waardevolle bijdragen en correcties tijdens het schrijven. Een speciaal woord van waardering en dank aan professor Julian Muller voor zijn inspirerende wijze van mentor-

schap en enthousiaste aanmoediging. Ik bedank professor Ruard R Ganzevoort voor zijn inhoudelijke kritiek op een deel van deze scriptie.

Ik dank bovenal mijn maatje op de reis door het leven. Janny, dank je wel voor alle steun en liefde, niet alleen tijdens het schrijven van deze scriptie, maar elke dag weer waardoor je, samen met de kinderen, kleur en vreugde aan mijn leven geeft.

Soli Deo gloria

Dirk Blijleven

15 oktober 2006

Inhoud

Summary	2
Woord vooraf	3
Inhoud	5
1. Inleiding	7
1.1 Aanleiding en onderzoeksvraag	7
1.2 Persoonlijke motieven	8
1.3 Grenzen	10
1.4 Methode	10
1.5 Overzicht	11
2. Het postmoderne	13
2.1 De geschiedenis van het postmodernisme	13
2.1.1 Het moderne	13
2.1.2 De opkomst van het postmodernisme	15
2.2 De invloed van het postmodernisme op samenleving en theologie	16
2.2.1 Enkele karakteristieken van het postmoderne	16
2.2.2 De invloed van het postmoderne op samenleving	18
2.2.3 Invloeden van het postmoderne op de theologie	20
2.3 Op naar een postmoderne spiritualiteit	22
2.3.1 Dick Tieleman	22
2.3.2 Ilse N. Bulhof	27
2.4 Een checklist	29
3. Een vergelijking	31
3.1 Inleiding	31
3.2 F.G. Immink	31
3.2.1 Persoonlijk betrokkenheid op ervaring en beleving	35
3.2.2 Subjectieve zingeveringarbeid, zo nodig, voorbijgaand aan de metafysica	36
3.2.3 Pluriformiteit en eclecticisme	37
3.2.4 Authenticiteit	38
3.2.5 Gericht op de humaniteit	38
3.2.6 (Holistische) betrokkenheid op cultuur en maatschappij	39
3.2.7 De onmogelijkheid van (talige) representatie van de dingen	39
3.3 R.R. Ganzevoort	40
3.3.1 Persoonlijk betrokken zijn, op ervaring en beleving	45
3.3.2 Subjectieve zingeveringarbeid, zo nodig, voorbijgaand aan de metafysica	47
3.3.3 Pluriformiteit en eclecticisme	48
3.3.4 Authenticiteit	49
3.3.5 Gericht op de humaniteit	50
3.3.6 (Holistische) betrokkenheid op cultuur en maatschappij	51
3.3.7 De onmogelijkheid van (talige) representatie van de dingen	52
4. Een eigen visie	54
4.1 Inleiding	54
4.2 Een analyse – De visies van Immink en Ganzevoort op geloof en pastoraat	54
4.3 Een analyse – De visies van Immink en Ganzevoort op postmoderne spiritualiteit	56
4.3.1 Immink	56
4.3.2 Ganzevoort	58
4.4 Een gekozen definitie	59
4.4.1 Verantwoording	59
4.5 Een eigen visie!?	61
4.5.1 Inleiding	61
4.5.2 De gemaakte keuzes	62
4.5.3 Verbindingen	62
5. Conclusies en discussie	68

5.1 Inleiding	68
5.2 Conclusies	68
5.2.1 Algemeen	68
5.2.2 Ten aanzien van het Postmodernisme	69
5.2.3 Ten aanzien van de uitoefening van relevant bijbels pastoraat.....	69
5.3 Discussie – vervolgonderzoek.....	70
5.4 Persoonlijke reflectie	71
Literatuur	73
Samenvatting in het Nederlands	76
Resumo em Português.....	78
Bijlage.....	80

1. Inleiding

“Wat ik zelf wel geloof is een uit allerlei bronnen bij elkaar gesprokkelde lappendeken. Ik heb geen veilig huis van zekerheden, waarin ik me kan terugtrekken of van waaruit ik andere mensen kan proberen te bereiken. Als ik in een gesprek me aanpas aan de ander en weinig confronteer, is dat omdat ikzelf niet zo hard woorden durf te roepen waar ik zelf ook vragen bij heb.”

“Maar wie spreekt het woord van God, dat balsem is voor de ziel van cynische en gedesoriënteerde mensen? Wie wijst postmoderne mensen de plek waar ze echt veilig kunnen zijn? Wie verwoordt het Evangelie voor ons?”¹

1.1 Aanleiding en onderzoeksvraag

In het jaar 2002 heeft er binnen de gereformeerde gezindte in Nederland - in het bijzonder binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland vrijgemaakt (GKV)- een discussie plaatsgehad rond de persoon ‘Henk Jasperse’. Ik zet deze naam met opzet tussen aanhalingstekens omdat dit niet zijn werkelijke naam is. Onder dit pseudoniem heeft een predikant binnen dit kerkverband een tweetal artikelen geschreven in het Nederlands Dagblad. In deze artikelen ventileerde hij bepaalde gedachten en twijfels die er binnen in hem leefden.

Veel van de vragen in de discussie rond de artikelen van ‘Jasperse’ zijn terug te voeren op de elementaire vraag aangaande de legitimiteit van grote verhalen en waarheden. Hebben deze waarheden nog wel algemene zeggenschap? Mag je in je persoonlijk leven hierbij twijfels hebben en, zo ja, hoe mag hiermee omgegaan worden? Mijns inziens zitten we hier midden in de hele problematiek (misschien mag ik wel zeggen crisis) rond de beleving van het geloof in een postmoderne samenleving. Ook binnen de gereformeerde gezindte - en dat is niet alleen binnen de GKV - zoals blijkt uit een artikel in het Nederlands Dagblad van begin

¹ Twee fragmenten uit het artikel ‘Wat geloof ik en waar ben ik veilig?’ door Henk Jasperse, gepubliceerd op 27 april 2002 in het Nederlands Dagblad.

juni 2002² - is de (postmoderne) tijdsgeest niet alleen langsgelopen, maar ook aangekomen.

In deze scriptie wil ik stilstaan bij de vragen die in het pastoraat spelen rond spiritualiteit, oftewel *de wijze waarop men zijn of haar geloof beleeft*³. In hoeverre sluit gereformeerd pastoraat aan bij de vraag naar een persoonlijke individualistische spiritualiteit die opkomt vanuit het postmoderne levensgevoel? Een vraag die hierbij natuurlijk beantwoord moet worden is of bij het postmoderne levensgevoel het primaat gelegd moet worden, of dat juist vanuit een voluit bijbels gereformeerde theologie een tegengeluid ten gehore gebracht moet worden.

Graag zou ik in deze scriptie vanuit het postmodernisme willen onderzoeken wat een goede insteek kan zijn om de hedendaagse mens, die leeft in een postmoderne samenleving, op een gereformeerd pastorale manier te benaderen. Dit alles samen geeft de volgende vraagstelling:

Welke aspecten binnen de gereformeerde praktische theologie zijn, op grond van criteria vanuit het postmoderne denken, van belang voor een relevante bijbelse uitoefening van pastoraat in deze tijd?

1.2 Persoonlijke motieven

Er wordt tegenwoordig heel *genueanceerd* gedacht en gesproken over het geloof. Geloof is iets heel persoonlijks geworden. Het individueel beleefde geloof krijgt voorrang boven een gezamenlijk beleefd geloof.

Wat nu dreigt over te blijven is een geloofsbeleving die niemand kwaad doet en verregaand geïndividualiseerd is. Wat ik geloof is privé en duldt geen inspraak van buitenaf. Het grote verhaal is er nog wel, maar de beleving is sterk op de eigen persoon betrokken en niet meer op een (kerkelijke) gemeenschap of groep. De grote waarheid gekomen in de Here Jezus dreigt een waarheid te worden voor het individu, welke niet meer als gemeenschap beleefd

² In een ronde tafel gesprek werd door een viertal vertegenwoordigers van kerken die zichzelf rekenen tot de 'gereformeerde gezindte' (ds. H. de Jong, (Nederlands-Gereformeerd), dr. H. J. Selderhuis (Christelijk Gereformeerd, hoogleraar kerkgeschiedenis in Apeldoorn), ds. J. Maasland, (Hervormd predikant en lid van de Gereformeerde Bond) en ds. W.J.W. Scheltens, (Synodaal-Gereformeerd, confessioneel van signatuur) de hele commotie die er was ontstaan rond de artikelen van Jasperse besproken. Centraal stond o.a. de vraag of er binnen in hun kerken vergelijkbare tendensen waren waar te nemen. Opvallend was dat in het vervolg van het gesprek regelmatig bleek dat de invloed van postmodernisme door de deelnemers aan het gesprek was signaleerd in hun kerken of andere kerken binnen deze stroming in christelijk Nederland.

³ Het mag duidelijk zijn dat ik hier in het kader van deze scriptie het begrip spiritualiteit meer benader als een min of meer algemeen religieus verschijnsel. Dat maakt dat ik spiritualiteit, zeker in het begin van deze scriptie, definieer vanuit een meer godsdienstwetenschappelijk perspectief dan vanuit een kerkhistorisch of christelijk-ethisch perspectief.

kan worden. Het grote verhaal raakt versnipperd in kleine verhalen die alleen nog persoonlijk beleefd kunnen worden.

Ook in mijn denken heeft er een verandering plaatsgehad. Ik ben net als alle andere mensen van mijn generatie in meer of mindere mate een kind van de Verlichting maar zeer zeker ook een kind van het postmodernisme. Ik leef in deze wereld en wordt daardoor beïnvloed. Ik merk dit doordat ook in mijn denken een veranderingproces, een verschuiving, heeft plaatsgehad. Ik nuanceer nu veel meer dan in het verleden en heb meer de neiging dan vroeger om de zaken meer relativerend te benaderen. Ik denk dat dit op zichzelf geen slechte insteek hoeft te zijn. Het is goed om over de dingen van het geloof genuanceerd te denken. Toch ligt er wat genuanceerd zijn voor mij wel een grens, en dat is dat de kern van het geloof geen onrecht wordt aangedaan.

Tijdens mijn studie aan Christelijke Hogeschool “De Wittenberg” schreef een vriendin een afstudeerscriptie⁴ over de invloed van het postmoderne denken op evangelisatie onder de titel “Waar voor jou, niet voor mij”⁵. In haar optiek was binnen het postmodernisme de waarheid relatief geworden ten opzichte van de individuele beleving en gevoelens van de mens “Want absolute waarheid bestaat niet. In elke overtuiging kunnen bepaalde menselijke gevoelens en behoeften worden aangesproken, waardoor men betekenis ervaart. Overal is dus waarheid te vinden, omdat de mens zelf (de ‘betekenaar’) zijn eigen waarheid samenstelt” (Wijngaarden 1995:18). Of zoals mijn docent pastoraat aan de Wittenberg - dr. R. R. Ganzevoort - ooit eens kernachtig uitdrukte: “Als de gevoelens van je pastorant niet in overeenstemming zijn met de feiten, dan is dat jammer voor de feiten”.

De gereformeerde gezindte gaat in haar belijden uit van de onfeilbaarheid van de Heilige Schrift die is samengevat in de drie formulieren van eenheid. Ook ik ga uit van deze vooronderstelling, en ik onderschrijf deze belijdenis ten volle. Wat mij nu intrigeert is hoe dit vasthouden aan de grote waarheid in de persoon van de Here Jezus Christus, zijn invloed heeft in de praktijk van het pastoraat van alle dag waarbij het met het postmoderne wereldbeeld, met zijn warsheid van grote verhalen, volledig in tegenstelling lijkt te zijn.

⁴ In dit werkstuk maak ik gebruik van de term ‘scriptie’ om zowel dit werkstuk te omschrijven, als ook bij de aanhaling van andere werkstukken en afstudeeropdrachten op wetenschappelijk niveau. Voor het wetenschappelijke taalgebruik gebezigd in Zuid Afrika, zou waarschijnlijk de term ‘verhandeling’ of ‘dissertation’ meer op zijn plaats zijn geweest.

⁵ Wijngaarden, A van 1995. Waar voor jou, niet voor mij, de relevantie van het christelijke getuigenis tegenover het relativisme in de postmoderne cultuur. Niet gepubliceerde Bth scriptie, Christelijke Hogeschool De Wittenberg, Zeist.

1.3 Grenzen

Ik wil in mijn onderzoek de grenzen trekken bij dat deel van christelijk Nederland dat zich rekent tot de 'gereformeerde gezindte'⁶. Bij het onderzoek wil ik het werk van een tweetal gereformeerde praktisch theologen - te weten R. R. Ganzevoort en F.G. Immink – vergelijken met criteria die opkomen vanuit een postmoderne inhoud van spiritualiteit. Ik heb voor het werk van deze twee theologen gekozen omdat zij in hun benadering voluit (orthodox) gereformeerd willen zijn en op zoek zijn gegaan naar nieuwe vormen om invulling te geven aan de praktische theologie. Immink legt in zijn werk een zwaar accent op het geloof als een menselijk gebeuren dat ontvonkt aan God. Geloof als een intersubjectieve betrekking tussen God en mens. Hij mag gezien worden als een bekwame vertolker van de reformatorische, Angelsaksische filosofie⁷. Het werk van Ganzevoort richt zich meer op een narratieve benadering van het geloof. Het leven bestaat uit verhalen die herschreven kunnen worden en vooral daarop moet geconcentreerd worden⁸.

Een andere grens waarmee ik rekening moet houden is de vraag of het mogelijk is om objectief over het postmodernisme te spreken, terwijl je er zelf deel van uit maakt? Kun je als mens, levend in een postmoderne samenleving, het postmodernisme onderzoeken en mogelijk zelfs bekritisieren? Kun je als je een deel bent geworden van dat levensgevoel wel inhoudelijke kritiek leveren op dat levensgevoel? Het lijkt een contradictie en daarom is het nodig om hier terdege rekening mee te houden.

Verder ben ik mij ervan bewust dat terwijl ik deze scriptie schrijf, ikzelf niet deelneem aan het theologiseren in Nederland. Ik kan mezelf dus niet kwalificeren als een insider. Dat heeft nadelen maar anderzijds ook voordelen. Op deze wijze heb ik de mogelijkheden om met een bepaalde afstand het geheel te beschouwen.

1.4 Methode

Ik heb deze scriptie, zoals hierboven eerder aangehaald, geschreven verblijvend buiten Nederland. Tijdens mijn verblijf in Mozambique had ik helaas geen eenvoudige en uitgebreide toegang tot bibliotheken anders dan een enkele keer per jaar in Zuid-Afrika. Op een bepaal-

⁶ Dat deel van christelijk Nederland dat zich *gebonden* zegt te weten aan het Woord van God, samengevat in de gereformeerde belijdenis, de zo genoemde drie formulieren van eenheid (de Catechismus van Heidelberg, de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Leerregels van Dordrecht).

⁷ In zijn bespreking van het boek 'In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie' in *Praktische Theologie* (2004/3 p. 370-379), omschrijft Gerben Heitink, Immink als 'aanhanger van het external realism van de Amerikaanse Reformatorische filosofen Plantinga en Wolterstorff, die uitgaan van een theïstische visie op de werkelijkheid. God als een persoonlijk tegenover.' Immink gebruikt in *In God geloven* ter typering van de filosofie van Wolterstorff en in het bijzonder Plantinga hiervoor de term 'metafysisch realisme'.

⁸ Ganzevoort, R R 1998. *De praxis als verhaal: introductie op een narratief perspectief*, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal: narrativiteit en praktische theologie*. Kampen: Kok. Zie ook: Day, J M 2002. *Discursive Constructions*, in Hermans C A M & Immink F G (eds), *Social Constructionism and Theology*, Leiden: Brill, 75-83.

de manier heeft dit de methode van het schrijven van deze scriptie beïnvloed, en heeft het erin geresulteerd dat ik heb moeten kiezen voor een meer kwalitatieve dan kwantitatieve benadering.

Het onderzoek beslaat in grote lijnen een drietal fasen. In het eerste deel heb ik vanuit literatuur die het postmodernisme beschrijft een checklist geformuleerd van zaken waaraan, vanuit een postmodernistische kijk op de wereld, pastoraat zou moeten voldoen. Hierbij is voornamelijk gekeken naar de inhoud die er vanuit het postmodernisme gegeven wordt aan het begrip spiritualiteit. Deze fase is te omschrijven als de *onderzoeksoptiek*.

De tweede fase betreft de bestudering van het werk van de theologen Immink en Ganzevoort. Hier wordt dan de vraag gesteld of hun benadering van spiritualiteit binnen het pastoraat wel aansluit bij de vraag die er vanuit het postmodernisme opkomt. Het werk van deze twee theologen vormt dus het zogenaamde *onderzoeksubject*. Ik wil onderzoeken welke spirituele handreiking beide theologen doen in de richting van de door mij beschreven doelgroep en ik probeer vast te stellen wat de antwoorden zijn die beide theologen hebben wat betreft aansluiten bij 'dat wat nodig is voor een valide postmoderne spiritualiteit'.

Vanuit de spanning die zichtbaar wordt in de vergelijking van het werk van deze twee theologen wil ik komen tot een schets van een handreiking van wat God in belofte (de Bijbel) en vervulling (het leven met God in gemeente en samenleving) heeft te zeggen aan gemeentelieden die leven met vergelijkbare vragen als die van Jasperse. Mijn uitgangspunt hierbij is een heilshistorisch verstaan van de Bijbel als het levende woord van God.

1.5 Overzicht

Het leeuwendeel van de scriptie vormen de hoofdstukken twee en drie.

In hoofdstuk twee worden er vanuit literatuurstudie verschillende criteria geformuleerd, die samen de bril zullen vormen waarmee verderop in deze scriptie het werk van Immink en Ganzevoort gelezen wordt. Vanuit een beschrijving van de geschiedenis van het postmodernisme en de 'gevolgen' voor de samenleving en theologie focus ik op één aspect van het geloof, namelijk het begrip spiritualiteit⁹. Spiritualiteit is een begrip dat veelvuldig gebruikt wordt

⁹ Ik kies heel bewust voor het woord spiritualiteit in tegenstelling tot woorden als vroomheid of bevinding, welke toch sterk betrokken zijn op het christelijke geloof en hiervan bepaalde associaties oproepen. In mijn optiek kun je het woord spiritualiteit omschrijven zoals het Wolters Woordenboek Nederlands dat doet met *de wijze waarop men zijn geloof beleeft*. Met deze omschrijving is het wel mogelijk om ook andere religies dan die niet persé een christelijke oorsprong hebben te beoordelen. Dit in tegenstelling tot gebruik van woorden als vroomheid en bevinding die naar mijn mening toch snel een gevoelsmatige correlatie leggen met een Rooms Katholieke of Reformatorisch-bevindelijke traditie.

en al lang niet meer alleen van toepassing is op het domein van de christelijke religies. Het wordt veelvuldig gebruikt om dat te omschrijven wat geestelijk is, wat de mens in zijn spirit, zijn geest raakt. Met andere woorden, dat wat essentieel is voor zijn of haar geloof. Datgene dat aan het geloof haar eigenheid, haar identiteit geeft. Misschien moet ik hier zeggen dat voor velen spiritualiteit datgene is dat het geloof geloofwaardig maakt. Met het woord spiritualiteit raken we het diepste van de gelovige mens.

Welke inhoud heeft dit begrip nu gekregen vanuit een postmoderne levensbeschouwing en hoe verhoudt zij zich tot andere geloofstradities? Hierbij zal een checklist gevormd worden van zaken waar vanuit postmodernistische visie gezien pastoraat aan moet voldoen.

In hoofdstuk drie komt het werk van de theologen Ganzevoort en Immink ter sprake. Zoveel mogelijk zal ik hun werk beoordelen vanuit een postmodernistische visie (de checklist) en proberen aan te geven waar de overlap of verschillen zitten. Ik zal hierbij gebruik maken van alle voor mij bekende, beschikbare en relevante literatuur van deze twee theologen.

Hoofdstuk vier vormt een de analyse van deze gegevens vanuit een persoonlijke vooronderstelling. Ik wil dan de uitkomst van de vergelijking van vraag (hoofdstuk 2) en aanbod (hoofdstuk 3) bekijken van een door mij gekozen definitie van bijbels pastoraat.

In het afsluitende hoofdstuk vijf formuleer ik conclusies en aanbevelingen voor een verdere discussie wat betreft het functioneren van bijbels pastoraat aan de postmoderne mens.

De scriptie wordt afgesloten met een literatuurlijst en samenvattingen.

2. Het postmoderne

*Er bestaat geen absolute waarheid: dat is absoluut waar.*¹⁰

2.1 De geschiedenis van het postmodernisme

Postmodern, of in gewoon Nederlands na-modern. Met andere woorden: het postmodernisme is dat wat volgt op het moderne.

Toch dekt deze omschrijving niet helemaal de lading. Als we zeggen dat we in een postmoderne cultuur of tijd leven zou dat dus impliceren dat het moderne denken is afgesloten en dat we het achter ons hebben gelaten. Dit is echter te kort door de bocht. Ja, het postmodernisme is een reactie op het vooruitgangdenken van het modernisme maar het is er (nog niet) voor in de plaats gekomen.

Ook hebben voor verschillende groepen mensen de woorden modern en postmodern een verschillende betekenis met een daaraan gekoppeld tijdsbesef¹¹.

In deze scriptie wil ik voornamelijk ingaan op het postmodernisme als wijsgerig gegeven en levensgevoel. Het postmodernisme als het spectrum van haast speelse en deconstructieve gevoelens dat heden ten dage, met name binnen de westerse wereld, opgang doet en dat zich kenmerkt door o.a. het geloof in het einde van de grote 'verhalen', grote aandacht voor discontinuïteit, het vervagen van de lijn tussen werkelijkheid en fictie en het onverzoend laten van tegenstellingen.

Zoals geschreven is het postmodernisme een reactie op het moderne en om het postmodernisme te kunnen verstaan zullen we een pas op de plaats moeten maken en teruggaan om te zien wat nu 'modern' denken was of *is*.

2.1.1 Het moderne

¹⁰ Een typisch postmoderne uitspraak die op een duidelijke wijze een innerlijke tegenstelling binnen het postmoderne weergeeft.

¹¹ In 'Postmodern bestaan' geeft Coert H. Lindijer een voorbeeld van hoe het woord 'modern' verstaan kan worden. Voor filosofen is modern het denken dat opkomt vanuit de verlichting rond 1750. Voor een postmoderne kunstenaar is iets modern als het in de twintigste eeuw gemaakt is ergens tussen het begin van de eeuw tot zo na de tweede wereld oorlog. Voor de gewone mens is modern gewoon iets dat niet ouderwets is. Lindijer, C H 2000. *Postmodern bestaan: menszijn en geloven in een na-moderne cultuur*. 2^e druk. Zoetermeer: Boekencentrum.

Voor velen begint de moderniteit ongeveer rond de Verlichting (Duits: Aufklärung of Engels: Enlightenment) in de 17^e eeuw. In Europa in Engeland, Duitsland en in het bijzonder in Frankrijk ontstaat er een omslag in het denken. Met de term modern word aangeduid een vorm van denken die men tot dan toe niet gekend had. In plaats van de idee dat alle denken gedetermineerd is door de theologie en dat deze invloed doorgedrongen was op alle terreinen van de maatschappij¹², komt een denken op dat een ongebreideld geloof hecht aan de wetenschap om die dingen die nog niet duidelijk zijn te ontrafelen. Met behulp van de rede was het mogelijk om al die zaken die tot nu toe in het verborgene lagen op te lossen. De rede werd toonaangevend. Of met andere woorden: het licht van de rede brak door, de rede verlichtte het menselijke bestaan. René Descartes', *Cogito ergo sum* - ik denk en daarom ben ik - gaf een grote omslag in het denken van de mens weer. Descartes veranderde onze manier van denken over de kennis die we hebben van de wereld en van onszelf als 'kenners'.

Door deze aandacht voor de rede en wetenschap consequent door te voeren zouden uiteindelijk alle fundamentele vragen van het leven beantwoord kunnen worden. God was niet meer nodig als een legitimatie van de dingen die we nog niet snappen. 'Het tijdperk van de godsdienst heeft plaats gemaakt voor de eeuw van de wetenschap'¹³. Aan de oppervlakte kwam een geloof in het empirisch kunnen benaderen van de werkelijkheid met als uiteindelijk doel het verklaren van alle facetten van die werkelijkheid.

Men baseerde zich niet langer op enige vorm van openbaring of (kerkelijke) traditie. De menselijke rede had die overbodig gemaakt. Onder invloed van dit denken nam de wetenschap een hoge vlucht en kwam er binnen de wetenschap de nadruk te liggen op het objectief empirisch benaderen van de werkelijkheid. De natuurwetenschappen kregen veel aandacht en werden direct gevolgd door de techniek. Door middel van de techniek werd het mogelijk om meer te produceren en betere producten te maken. Ook werd het mogelijk om met andere theorieën over bijvoorbeeld de economie, de maatschappij zo in te richten dat het de mensen beter ging. De vruchten van deze ontwikkelingen en inzichten waren de eeuwen na de Verlichting te zien in allerlei facetten van het leven. Lotter en Thompson noemen: "...the rise of capitalist economy, growth of technology & industry, rapid communication, urbanisation & globalisation and the rise of democracy." (Lotter & Thompson 2004). Daarnaast kunnen we bijvoorbeeld ook nog denken aan veranderingen in het denken over educatie, pedagogiek, gezondheidszorg en medische wetenschap.

¹² Lotter G A, & Thompson G G. *Challenges and opportunities of postmodernism for the church*. www.tbs.edu/documents/thompson/postmodernism.htm, 2004-26-04.

¹³ Deze woorden stonden in de inleiding van de tussen 1751 en 1780 uitgegeven Encyclopedie van wetenschappen, kunsten en ambachten (Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers)

De Verlichting had ook zijn invloed op de kerk en religie. Nu het mogelijk was voor veel natuurverschijnselen een redelijke verklaring te vinden, was God niet meer nodig als legitimatie hiervoor. God werd verplaatst vanuit het centrum naar de periferie. De mens(elijke rede) kwam in het centrum te staan. God was niet meer nodig om de mens door het leven te leiden. In de plaats van het geloof in een christelijke God kwam een, tot dan toe, ongekend geloof in de menselijke vooruitgang. Alles was redelijk en empirisch verklaarbaar geworden en de mens werd autonoom. Hij kwam los van God en andere vormen van transcenderende grootheden.

Concluderend kunnen we zeggen dat moderne tijd een cultuurperiode is die in de 17^e eeuw (of eerder) begon en nog steeds voortduurt. Kenmerkend voor deze stroming is dat kennis als een objectief gegeven wordt gezien en per definitie goed en nastrevenswaardig is. In het kort: de mens treedt uit zijn onmondigheid en gaat zelf het eigen verstand gebruiken om de werkelijkheid te verklaren. Er komt autonomie van de menselijke rede in plaats van theonomie (Lindijer, 2000:34).

2.1.2 De opkomst van het postmodernisme

Hoewel het woord 'postmodern' al wat langer bekend was - in 1917 wordt het door Rudolf Pannwitz voor het eerst gebruikt om een reactie weer te geven op het moderne denken, terwijl de Engelse historicus Arnold Toynbee in 1939 deze term gebruikt om de periode na de eerste wereldoorlog te omschrijven (Lindijer 2000:13) - wordt het in de jaren zestig van de vorige eeuw pas echt gebruikt om een begin van een omslag in het denken weer te geven. Dit vindt voornamelijk plaats in de literatuur in de Verenigde Staten.

Het oude - moderne - wereldbeeld begint hier en daar scheuren en gebreken te vertonen. Verscheidene denkers gaan vraagtekens zetten bij het vooruitgangsgeloof van het moderne denken. De bevrijding uit het harnas van het gedetermineerd zijn van het denken blijkt helemaal niet zo bevrijdend te zijn. In de plaats daarvan komen nieuwe bedreigingen. De techniek gaat over de mens heersen, in plaats van de mens over de techniek. De 20ste eeuw kent vele rampen die ondanks de grote vooruitgang van de wetenschap niet te voorkomen waren. Er blijven sociale ongerechtigheid en oorlogen met als absoluut dieptepunt de holocaust.

Ondanks alle vooruitgang in de wetenschap lukt het de mens niet om de maatschappij zo in te richten dat deze zaken te voorkomen waren. Wat overblijft, is een gevoel van desillusie en bedreiging. In deze periode doen enkele schrijvers van zich spreken. Zij verwoorden het gevoel van deze gedesillustioneerde mensen.

Grote namen die bij het postmodernisme 'horen' zijn die van de Franse filosofen Lyotard en Derrida. Zij zien de centrale rol van de wetenschap als een dwangbuis. Door de beoefening van de wetenschap is de wereld steriel geworden. Er is geen plaats meer voor het individu, het persoonlijke, de magie.¹⁴ Vanaf het eind van de zeventiger jaren vragen zij aandacht voor het individuele, het kleine verhaal, de persoon, het gevoel als een reactie op het mondiale denken en de ongeloofwaardigheid van falende metavertellingen (Engels: metanarratives).

2.2 De invloed van het postmodernisme op samenleving en theologie

'Postmodernisme is...' Het is waarschijnlijk onmogelijk om een omschrijving van het postmodernisme slechter te beginnen dan op deze wijze. Het is namelijk ondoenlijk om in het kort een omschrijving te geven van wat het postmodernisme nu uiteindelijk inhoudt. Hiervoor zijn een tweetal redenen aan te wijzen. Ten eerste is dit wereldbeeld nog volledig in beweging. Er is beslist nog geen uitgekristalliseerd beeld van het postmodernisme omdat nog niet duidelijk is waarop de beweging zal uitlopen. Volgens Rohde leven we in een samenleving in transitie: "However it should be noted that we do not live in a completely postmodern society, but rather in a society that is moving rapidly from a traditional society to postmodernity."¹⁵

De tweede reden is dat de beweging waartegen het postmodernisme zich keert nog volledig opgang doet in de maatschappij en dat zij elkaar wederzijds beïnvloeden.¹⁶ In een interview met Van Reijen en Veerman merkt Lyotard op dat voor hem postmodern niet het eind van modernisme betekent maar een andere relatie met het modernisme.¹⁷

Om deze redenen zal ik in het kader van deze scriptie volstaan met het noemen van een aantal kenmerken van postmodernisme, wetende dat ik hierin verre van compleet kan en zal zijn. Hierna zal ik nog kort stilstaan bij de gevolgen die het postmodernisme heeft voor zowel de samenleving in het algemeen en voor de theologie in het bijzonder.

2.2.1 Enkele karakteristieken van het postmoderne

- Eén van de kernpunten van het betoog van Lyotard ten aanzien van het postmodernisme is het failliet van de zogenaamde metavertellingen. De grote verhalen, "all-inclusive systems of explanation or truth" (Benson, 2004), hebben hun waarde niet (kunnen) bewijzen

¹⁴ Z. Bauman (geciteerd door Lindijer, 2000:36), De moderniteit probeerde de wereld te onttoveren, te ontgeestlijken en te ontzielen en voerde strijd tegen mysterie en magie. Postmoderniteit geeft aan de wereld terug wat de moderniteit weggenomen had; de postmoderne 'herbetovering' richt zich tegen een onttoverde wereld. In de postmoderne wereld mag het mysterie er weer zijn. Men leert weer om te leven met gebeurtenissen en daden die niet alleen nog-niet-verklaard zijn, maar ook onverklaarbaar zijn.

¹⁵ Rohde R P, *The gospel and Postmodernism*, www.postmission.com/articles/rohde1.pdf, 2004-04-24.

¹⁶ Benson R, in *Postmodernism And Pastoral Counselling*, www.pastornet.au/jmm/articles/9425.htm, 2004-04-26, stelt dat Postmodernisme "represents both the continuation of modernity and its transcendence".

¹⁷ Reijen W van, 1987. (geciteerd door Lindijer, 2000), *De onvoltooide reden, Modern en postmodern*, Kampen: Kok, 65.

en zijn afgeschreven. Dit wil nog niet zeggen dat ze geen opgang meer doen. Onder deze grote verhalen kunnen we verstaan: “overkoepelende schema’s die een samenhangende verklaring menen te kunnen bieden van de wereld en de geschiedenis in hun geheel” (Lindijer 2000:39). Hierbij valt te denken aan o.a. het uit de Verlichting opkomende modernisme, het Marxisme en het christendom.

- De gefragmenteerdheid van het bestaan. Volgend uit het eerste punt - het niet meer kunnen geloven in meta-verhalen - wordt de mens min of meer gedwongen om terug te vallen op ‘kleine’ verhalen.¹⁸ Het menselijke bestaan is opgebouwd uit kleine vertellingen die een heel persoonlijk karakter krijgen. Het overkoepelende heeft opgehouden betekenis te geven aan het leven. Wat overblijft, is een verzameling van losse gedachten, bezigheden, levensonderdelen die door een postmodern op een volkomen natuurlijke wijze zijn te combineren. Integreerende systemen hebben opgehouden te bestaan en een persoon kan in de maatschappij verschillende ‘rollen’ naast elkaar spelen.¹⁹ Zijn identiteit is gefragmenteerd.²⁰ Dat wat ik overdag doe, hoeft niet meer in overeenstemming te zijn met dat wat in het weekend of ‘s avonds plaats heeft. In het postmodernisme kunnen innerlijke tegenstellingen onverzoend blijven en naast elkaar een bestaan hebben.
- Een subjectieve en pluralistische kijk op de maatschappij. Stond in het moderne wereldbeeld de consensus hoog in het vaandel, in het postmodernisme is de consensus onbereikbaar geworden en daarom niet nastrevenswaardig (Lindijer 2000:45). Het subject bepaalt wat waard is om na te volgen. Wat ik als persoon meemaak en waar ik waarde aan hecht, is belangrijk. Als inzichten verschillen met die van mijn medemens dan is dat beslist geen probleem om naast elkaar te kunnen leven. Integendeel, dat wat onderscheidt van de ander en iemand bijzonder maakt, wordt gekoesterd. Verschillen in inzichten worden nu gewaardeerd als positief en de wereld is liberaal pluriform geworden.
- Subjectiviteit van het medium taal. Taal is in zichzelf onbetrouwbaar om iets weer te kunnen geven. Alle partijen in de intermenselijke communicatie brengen namelijk hun eigen *set of values* mee. Language is fluid and subjective (the hearer brings as much to the conversation as the listener).²¹ Wat de een denkt bij het gebruik van een woord kan voor de ander een totaal andere inhoud of kleuring hebben. Iedereen beleeft namelijk weer iets anders bij dat woord. Om mijn specifieke gedachten bij een woord weer te geven, heb ik andere woorden nodig die ook weer hun eigen subjectieve betekenis met zich meedragen. Het gevolg is de onmogelijkheid van het communiceren van iets absoluuts

¹⁸ Lindijer stelt dat er vroeger ook wel verscheurde en verdeelde mensen zijn geweest maar dat in het postmoderne hun aantal groter geworden is (2000:53)

¹⁹ Henk Jasperse spreekt in zijn spraakmakende artikel in Het Nederlands Dagblad van 27 april 2002, in dit verband over dat zijn geloof bestaat uit een uit allerlei bronnen bij elkaar gesprokkelde ‘lappendeken’.

²⁰ Ganzevoort, R R 1999. Stemmen van het zelf en rollen van God: Fragment en identiteit in religie en pastoraat. *Praktische Theologie* 26(1), 3-23.

²¹ Benson, R., *The Gospel and Postmodernism*, www.postmission.com/articles/rohde1.pdf, 2004-04-24.

als de waarheid, want die is altijd gekleurd door mijn eigen beleving. Een tekst heeft geen betekenis, maar ontvangt die via de diverse partijen in de communicatie. Daarom kan het gebeuren dat iets “waar is voor jou en niet waar voor mij”. In het postmoderne denken is de betekenisdrager of het betekenisdragende woord (*Signifier* of *Signifying*) het oriëntatiepunt en de waardekern geworden, in plaats van datgene dat aangeduid wordt (*signified*).²² De mens zit gevangen in de taal en deze scheidt een eigen werkelijkheid in plaats dat deze de werkelijkheid representeert.²³

- Vraag naar spiritualiteit. Binnen het postmodernisme is er een groeiende aandacht naar een ‘persoonlijke’ spiritualiteit.²⁴ Er is een zoeken naar een geprivatiseerde beleving van het geloof.²⁵ Dit uit zich pluriform en subjectief. Het is mogelijk om vanuit diverse referentiekaders, geloofsopvattingen, overtuigingen en religieus besef een eigen vorm van geloofsbeleving te vormen. Ook hierin kunnen verschillende - schijnbaar tegenstrijdige – ideeën naast elkaar bestaan. Gezocht wordt naar de dialoog, dat wat samenbindt. Kenmerk is dat wat ik als echt, authentiek beleef.²⁶

2.2.2 De invloed van het postmoderne op samenleving

Natuurlijk heeft het postmodernisme zijn invloed op het dagelijkse van het leven. Kort wil ik hierop ingaan en wat punten aanstippen. In deze paragraaf wil ik volstaan met de schets die C. H. Lindijer in zijn boek ‘Postmodern bestaan’²⁷ geeft.

Wat betreft de invloed op de samenleving signaleert Lindijer in hoofdstuk 5 de volgende tendensen bij ‘de postmoderne mens’:

- Een postmodern mens voelt zich niet een geheel maar is in zijn wezen verdeeld en gefragmenteerd, maakt geen deel uit van een stroming en heeft vaak ambivalente gevoe-

²² McGrath, A 1997. *Christelijke Theologie: een introductie*, Kampen: Kok, 118-119.

²³ Doornenbal, R J A, In een niet gepubliceerd collegedictaat spreekt hij over dit verschijnsel als ontologische twijfel aan het woord. Volgens C. H. Lindijer (2000:65), komen we hier bij één van de kernen van het postmodernisme, namelijk de idee van niet-representeerbaarheid. Met onze menselijke vermogens kunnen we de werkelijkheid niet uitbeelden, weergeven en present stellen. Lyotard noemt de kunst die het onpresenteerbare toch wil presenteren, modern. In het postmoderne gaat het om toespelingen maken op wat niet gepresenteerd kan worden.

²⁴ Lotter & Thompson spreken in dit verband over een geprivatiseerde (privatised) spiritualiteit.

²⁵ “Wij hebben het gevoel dat het verlaten van de kerk niet per se secularisatie is, maar meer een individualisering van het geloof.” Uitspraak van onderzoeker Hart, van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), in een artikel naar aanleiding van het verschenen SCP-rapport ‘Godsdienstige veranderingen in Nederland’. In dat rapport werd de conclusie getrokken dat ontkerkelijking in Nederland gedeeltelijk veroorzaakt is door de individualisering van het geloof. *Nederlands Dagblad*, 5 september 2006. Ontkerkelijking bereikt top.

²⁶ “He related that he believed that his own experience told him that there was “something more” and that whatever it was, he wanted it. This something more should impact his life in practical ways. I asked him how he would find it? He said that when he saw someone who was displaying something spiritual in his or her life “that person can be a spiritual guide for me.” Fragment uit een interview opgenomen in een artikel van Benson, R., *The Gospel and Postmodernism*, www.postmission.com/articles/rohde1.pdf, 2004-04-24.

²⁷ Lindijer gaat in de hoofdstukken 5 en 6 van zijn boek in op de invloed van het postmodernisme op de samenleving. Zowel de positieve als ook de negatieve effecten – die hij in hoofdstuk 6 ‘post modernisme op de vlakke’ noemt - worden genoemd

lens. Hij lijkt verscheurd maar kan met deze innerlijke verdeeldheid goed leven. De tegenstellingen kunnen blijven (be)staan.

- Hij voelt zich over het algemeen meer op zijn gemak in een lokaal verband dan in het globale. “Postmodernists want mini solutions to real problems. They are much more likely to warm up to giving blood at the blood mobile than to a march against world hunger” (Rohde 2004).
- Vaak is er een zekere mate van gemis van doelgerichtheid. Het eigen doen en laten moet met een zekere ironie gerelativeerd kunnen worden.
- De postmoderne mens zal zich niet zo snel aangesproken voelen door kerken en hun doctrines, maar staat wel open voor religieuze ervaringen. Dat ‘andere’ wordt ervaren als transcendent, wat inbreekt in het menselijke bestaan. Eis is wel dat dit een hoge mate van authenticiteit heeft. Het moet als ‘echt’ worden ervaren.
- Grote ruimte voor eclecticisme, het door elkaar gebruiken van diverse stijlen en het negeren van de scheidingen tussen deze stijlen. Dit is mogelijk vanwege het zich gefragmenteerd voelen van de mens.
- Ook valt te denken aan nieuwe vormen van communicatie. Dit is dan wel geen kenmerk van het postmodernisme, maar het is wel een grote stimulans. We leven in een tijdperk van massacommunicatie wat zijn invloed heeft op de mens. Hoogland noemt enkele veranderingen die plaatsvonden of bezig zijn plaats te hebben: 1) verdrukking van het geschreven woord door het beeld als primaire vorm van informatieoverdracht, 2) verandering van de wijze waarop boodschappen verwerkt worden, 3) verandering van selectiemethode van relevante informatie.²⁸ Deze verandering in informatiestromen, samen met de massacommunicatie en de entertainmentindustrie geeft een verandering in levenshouding. “New homes reflect our occupation with entertainment. Living rooms are disappearing. And most family rooms have become nothing more than entertainment rooms, with a multimedia entertainment centre their principal piece of furniture... The average person in the U.S. watches more than four hours of television a day. - The result is deficiency in the ability to read intelligible, communicate clearly, and reason morally... Moral arguments and epistemological consideration have no place in a world of television” (Lotter & Thompson 2004).
- Volgens Lindijer is de postmoderne mens redelijkerwijs te karakteriseren met een vijftal verschillende personen:
 - Hij is een vagebond => Een pelgrim zonder bestemming of doel in het leven. Elke plek is tijdelijk, een nieuwe episode uit het reisbestaan van het leven.

²⁸ Hoogland, J 1999. Postmoderne Communicatie, in Hoogland J (ed). *Bruggen slaan, Communicatie van het evangelie in een postmoderne tijd*, (GSEv reeks 420) Barneveld: De Vuurbaak, 25/26.

- Hij is een slenteraar => De werkelijkheid bestaat uit gebeurtenissen zonder verleden en consequenties. Oppervlakkigheid.
- Hij is een toerist => Hij is constant op zoek naar een nieuwe ervaring om zin te geven aan het leven. Het bizarre, onbereikte, is het doel geworden, maar dan zonder verantwoordelijkheid.
- Hij is een speler. => De postmoderne mens staat haast op een competitieve wijze in het leven. Het draait in het leven om het spel, het winnen, zonder dat hierbij gevoelens van verlies een plaats hebben.
- Hij is een nomade => Altijd weer op zoek naar het volgende, zwervende. Het zoeken in het leven is niet meer bedoeld om te vinden, maar is doel op zich geworden.

In hoofdstuk 6 noemt Lindijer ook nog enkele uitwassen van het postmodernisme als:

- ongekend consumentisme en oppervlakkigheid.
- het leven in een wereld van simulaties en nabootsing, waardoor het verschil tussen waar en vals, reëel en denkbeeldig, dreigt op te lossen.
- gerichtheid op het bevredigen van eigen verlangens en wat men persoonlijk prettig vindt, hedonisme.
- neiging tot nihilisme en leegte vanwege het niet meer kunnen geloven in de maakbaarheid van het bestaan. "Pessimisme komt in plaats van de optimistische cultuuropvatting van het modernisme. We moeten overleven in een wereld die toch niet meer te redden is. Een wereld waar armen armer en rijken rijker worden, waar individualisatie een bedreiging is van de solidariteit en waar enorm veel gebroken gezinnen zijn."²⁹

2.2.3 Invloeden van het postmoderne op de theologie

Ook op de theologie heeft het postmodernisme zijn invloed. Graag wil ik in deze paragraaf hierop ingaan waarna ik in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk focus op wat het postmodernisme doet met het begrip spiritualiteit.

Ik wil in deze paragraaf - vanwege de keuze om me te beperken tot de gereformeerde gezindte in Nederland - voornamelijk kijken naar wat het postmodernisme doet met de meer conservatieve, evangelicale richting binnen de theologie.

Een van de meest opvallende zaken is het steeds meer gefragmenteerd en verdeeld raken van de kerken. Over het algemeen zijn er twee richtingen waar te nemen. Eén die een tegenpositie inneemt ten opzichte van het postmodernisme en één die het voorzichtig onderschrijft

²⁹ Sytsma, J. 2000, Twee maal zo hard wenen, Het Belgisch gezicht van de secularisatie. Niet gepubliceerde scriptie, IRTT (Institute of Reformed Theological Training), Gent, 4.

(Lotter & Thompson 2004). De toch al sterk verdeelde kerk raakt nog meer versnipperd wat het getuigenis dat de kerk heeft naar de wereld niet ten goede komt.

Lotter en Thompson signaleren daarnaast de volgende tendensen: een verschuiving van vooringenomen stellingen naar dat wat meer praktisch is. Wat nodig is, is een “God who can meet our needs” (Lotter & Thompson 2004). De vraag is niet meer *is it true* maar *does it work*. Hiermee samenhangend is de steeds duidelijker wordende vraag naar technologie en methodisch handelen. Stond in het verleden het dogma centraal, nu komt er meer en meer de vraag wat ik er aan heb en hoe ik dat doel kan bereiken. Interactie en deelname worden sleutelwoorden.³⁰ Het lijkt erop dat er steeds meer aandacht, en dan in het bijzonder in het veld van de praktische theologie, aan het komen is voor de menswetenschappen als een integraal onderdeel van de theologie.³¹

Ook is er duidelijk een verschuiving te signaleren van objectieve waarheid naar meer subjectieve gevoelens en meningen. “Today religion is not...a set of beliefs about what is real or not. Rather religion is seen as a preference, a choice. We believe what we like. We believe what we want to believe” (Lotter & Thompson 2004).

Er is een duidelijke verandering waar te nemen, onder invloed van het postmodernisme van een God-centeredness naar een man-centeredness. Wat bij de mens op de agenda staat, wordt gezien als prevalerend boven het geopenbaarde. Het gaat binnen het geloof meer om het hier-nu-maals, dan om het hiernamaals. Meer om wat ik vanuit het geloof kan ontvangen, dan om wat ik er voor moet (op)geven. Gevolg is dat er een grotere gerichtheid ontstaat op bevrediging van de eigen behoeften.

Ook heeft het postmodernisme betrekking op hoe gemeenschappelijk geloof wordt ervaren. Vroeger was er sprake van door een grote groep beleefd geloof. Tegenwoordig heeft het grote verhaal afgedaan en is er een veelheid van kleine verhalen en belevingen voor in de plaats gekomen. Het ene grote geloofsverhaal wordt niet meer gedeeld door allen maar is verdeeld. Het is gefragmenteerd, en ieder gaat hier op zijn eigen wijze mee om (Lindijer 2000:212).

Hetzelfde geldt ook voor de gemeenschap. Termen als ‘gemeenschap de heiligen’, of ‘de gemeente’ zeggen de postmoderne mens niet zo veel. Het gaat er niet om wat de grote

³⁰ Molen, R van de. *De kerk van de toekomst*, www.gemeentestichting.nl/content/view/25/2, 2004-04-26

³¹ Van Pelt, J W 1999. *Pastoraat in trinitarisch perspectief: De samenhang van trinitarische en antropologische aspecten in het pastoraat*. Heerenveen: Groen, 96.

groep vindt en wil, maar om de kleine cel waar de postmoderne mens zich toe aangetrokken voelt. Tussen kleine groepen binnen het geheel van de gemeente kunnen goede contacten ontstaan. Eis is weer wel dat het authentiek en van een beperkte tijdsduur is. Niet de kerk staat hier centraal maar de individuele gelovige (Lindijer 2000:215, 228).

Ten slotte moet er nog gezegd worden dat het postmodernisme ook nog zijn invloed heeft op de moraal. Morele eisen worden ingeruild door een min of meer lakse moraal die vooral persoonlijk subjectief gericht is, in plaats van op de ander. De bijbelse eis heeft geen kracht meer en deze plaats wordt ingenomen door wat de mens 'goed dunkt'.

In het kort: ten gevolge van het postmodernisme vinden er grote verschuivingen plaats. De kerk zal hierop moeten reageren, wil ze haar contact met de maatschappij niet verliezen.

2.3 Op naar een postmoderne spiritualiteit

Een van de zaken waarop het pastoraat in haar praxis moet reageren, is de verandering in de beleving van het geloof, oftewel de spiritualiteit. In deze paragraaf wil ik hier uitgebreid op ingaan.

In het vervolg van deze paragraaf wil ik het werk van twee gereformeerde theologen in het Nederlandse taalgebied vergelijken op een aantal bewust gekozen criteria, om mij vervolgens daardoor te laten inspireren tot een eigen keuze.

Ten eerste wil ik stil staan bij het werk van Dick Tieleman, die postmoderne spiritualiteit be-licht vanuit de theologie. Later wil ik ook kort ingaan op het werk van Ilse Bulhof die een meer filosofische benadering voorstaat. Ik geef hierbij bewust meer aandacht aan Tieleman omdat hij de vraagstelling rond een postmoderne spiritualiteit benaderd vanuit de theologie, wat overeenkomt met dat waarop ik deze scriptie ook meer zou willen toespitsen.

De uitkomst van de bestudering van het werk van beide schrijvers wordt gebruikt om in de volgende alinea tot een 'checklist' te komen van kenmerken en karakteristieken van een postmoderne spiritualiteit.

2.3.1 Dick Tieleman

Diverse schrijvers zijn van mening dat spiritualiteit iets zegt over de kwaliteit van het geloof, een keurmerk. In zijn boek 'Geloofscrisis als gezichtsbedrog' meent Tieleman³² dat de traditionele lading van het woord spiritualiteit vooral gezien moet worden als geleefd en beleefd

³² Tieleman, D 1995, *Geloofscrisis als gezichtsbedrog, Spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*. Kampen: Kok, 74.

geloof. Er zijn hiervoor ook andere woorden te vinden als vroomheid, geloofsbeleving. Woorden die in zijn optiek strikt verbonden zijn met wat hij noemt 'een aan de leer getoetst geloofsleven'.

In zijn optiek, en in die van anderen, heeft er echter juist vanwege postmodernistische tendensen in de samenleving, en daarmee ook in de theologie, een verschuiving plaatsgevonden die het woord spiritualiteit op een geheel andere wijze inkleurt. Spiritualiteit hoeft niet per definitie meer gelieerd te zijn aan een kerkelijke context of aan kerkelijke godsdienstigheid. In het postmoderne komt geloofsbeleving min of meer los te liggen van het instituut kerk.

Uiteindelijk komt Tieleman tot de volgende definitie: "Spiritualiteit is een vorm van zingeving, die de grenzen van traditionele religiositeit en godsdienstigheid overschrijdt, respectievelijk uitdaagt tot nieuwe invulling daarvan, in een kritisch-loyale gerichtheid op cultuur, rationaliteit en humaniteit" (Tieleman 1995: 85).

- een vorm van zingeving -

Spiritualiteit is de zoektocht naar dat wat zin geeft aan het bestaan - zingevingarbeid. Actuele spiritualiteit is, in de optiek van Tieleman en hij sluit hierin aan bij Aalders, een zoeken naar een gestalte van transcendente zingeving (Tieleman, 1995: 80). In deze omschrijving verbreedt hij het begrip spiritualiteit verder en kan dat wat ons transcendeert en waardoor het leven als waardevol ervaren wordt, als spiritueel aangemerkt worden. Religie heeft niet meer de uniciteit wat betreft zingeving, maar is één van de vele betekenisaders geworden (Tieleman 1995:81). De traditionele christelijke geloofsantwoorden hebben hun primaat wat betreft zingevingarbeid verloren. In het postmoderne gaan we juist op zoek of er ook andere zingevingarbeid kan en mag bestaan.

Met deze omschrijving maakt Tieleman zich los van de vooronderstelling dat spiritualiteit het domein is van de 'kerkelijke' godsdienstigheid. In de postmoderne maatschappij vindt er een verschuiving plaats van een gezamenlijk beleefd geloof naar een individueel beleefd geloof. Een individueel beleefd geloof, waar de betekenis van godsdienst als enige zingever minder wordt en de persoonlijke zingevingarbeid van de mens belangrijker wordt. Spiritualiteit is dat wat betekenis geeft aan mijn leven, dat wat ik als spiritueel ervaar. In deze omschrijving krijgt transcendentie ook een andere lading: "datgene wat in ons een ervaring van zin teweegbrengt, is transcendent tegenover die ervaring" (Tieleman 1995:84).

Dit betekent dat spiritualiteit niet automatisch een vraag naar God is, maar wel daarop uit kan komen. Spiritualiteit is geworden tot een methodisch zoeken naar een antwoord op dat

wat ons transcendeert, ons overstijgt, en zin en betekenis geeft aan het persoonlijke leven. Duidelijk moet zijn, zoals we al eerder zagen, dat wat ons transcendeert niet automatisch van een metafysisch karakter hoeft te zijn. Vanuit deze verbreding van het begrip spiritualiteit ontstaat er ruimte waardoor het voor Tieleman zelfs mogelijk wordt om bijvoorbeeld op een seculiere spiritualiteit uit te komen

- die de grenzen van traditionele religiositeit verschrijdt, respectievelijk uitdaagt tot een nieuwe invulling -

Bouwstenen voor een nieuwe spiritualiteit kunnen volgens Tieleman o.a. gevonden worden in zowel het gnosticisme alsook in het agnosticisme. Deze twee wereldbeelden lijken tegenpolen van elkaar, maar zoals we al eerder zagen is het in het postmoderne mogelijk om tegenstellingen onverzoend te laten, mits het dienstbaar is aan mijn persoonlijke doel. De vraag hoeft niet te zijn of het waar of kloppend is, maar of ze met elkaar in overeenstemming gebracht kunnen worden en zo kunnen beantwoorden aan mijn persoonlijke doel. Does it work?

Gnosticisme is een verzamelnaam voor een filosofische-godsdienstige stroming welke streeft naar heil door geheime, alleen voor ingewijden toegankelijke kennis (gnosis), welke gerelateerd is aan hogere transcenderende machten, alsook aan een dieper inzicht in het mens-zijn. Door het ontvangen van deze gnosis ontvangt iemand geestelijke opstanding uit de doden en kan de geest zich bevrijden van de gebondenheid aan het lichaam. Het komen tot de juiste kennis (gnosis) zou de mens losmaken van dit aardse bestaan waarna het op kon klimmen in hogere geestelijke sferen.

De gnostiek heeft oude papieren.³³ In de nieuw testamentische tijd gold voor gnostici dat zij "...hebben een onbeperkt zelfvertrouwen op grond van hun begrip van de geest en de vrijheid van de wet," en "weten zich door openbaringen en visioenen boven het leven in de wereld uitgetild, zijn daarom boven de sfeer van het 'vlees' verheven." (Dee & Schoneveld:233). In principe draait het er bij de gnostische mens om dat hij zichzelf als mythisch ziet en daarmee concentreert de openbaring zich op het lot van de persoonlijke mens. De kerk had voornamelijk moeite met de idee dat er buitenbijbelse mogelijkheden van openbaring waren.

De moderne vorm van gnosticisme is beter bekend onder de naam New Age. New Age is, net als de gnostiek, een verzamelnaam van verschillende religieuze stromingen, maar ze

³³ Bedoeld is een syncretistisch getinte vroomheid, die mythologische en filosofische trekken heeft; men vindt haar zowel in de omgeving van het Jodendom als in die van het christendom. In haar wortels is zij voorchristelijk. Dee S P & Schoneveld J (ed), *Encyclopedie van het Oude en Nieuwe Testament*, Baarn: Bosch & Keuning: 232, 233.

gaan allen uit van een holistische kijk op de werkelijkheid. Een ander punt is dat er in principe wezensgelijkheid is tussen de mens en (het) god(delijke). Binnen de New Age is er ruime aandacht voor zelfontplooiing van de mens. Juist in momenten van crisis en overgang speelt de vraag naar zekerheid en geborgenheid in God. Juist omdat de kerk zich in crisis bevindt, kan de gnostiek mogelijk richting bieden waar deze rust en geborgenheid te vinden is. Door meditatie en mystiek kan de mens wegen vinden tot zelfontplooiing en via deze zelfervaring mogelijkserwijs ook godservaring opdoen, want wezenlijk is er volgens de gnostiek, geen verschil tussen god en mens. De mens krijgt als het ware deel aan het goddelijke, dat wat in zijn ervaring hem transcendeert (Tieleman 1995:102-104). Op deze wijze overstijgt de gnostiek het scheidingsdenken, het dualisme, tussen het goddelijke en het aardse.

Het holistische wereldbeeld gaat uit van een wezensgelijkheid tussen god en mens en dat de mens hiervan kennis kan hebben, sterker nog: hier zelfs deel aan kan nemen. De andere kant is het agnosticisme dat uitgaat van de stelling dat theoretische kennis over het bestaan van een macht die uitgaat boven de te ervaren werkelijkheid, voor de mens onmogelijk is.

In de optiek van Tieleman kan toch ook deze exponent van het modernisme (met als verlichtingskenmerk: alles moet empirisch geverifieerd kunnen worden) bouwstenen bijdragen voor een houdbare actuele spiritualiteit. Juist het agnosticisme weet zich geplaatst voor de vraag naar nieuwe vormen van zingeving, nu vanzelfsprekende antwoorden vanuit de kerkelijke context vaker niet als relevant worden ervaren. Juist de eigen geloofservaringen, dat wat ik van belang acht, moeten worden verbonden worden met de geloofstraditie. We hebben gezien dat deze arbeid niet per definitie van een metafysisch karakter hoeft te zijn. Op deze manier kan het zijn dat er zingevingsarbeid gevonden wordt buiten de religieuze kaders, die ook als spiritualiteit kan worden aangemerkt. Het sterke van het agnosticisme is haar reactie op de cultuur en vanuit de verbinding hiermee op zoek te gaan naar dat wat de mens zin geeft, een doel aan het bestaan³⁴. Het sluit een pleidooi voor “een religieus engagement met natuur en cultuur’ niet uit” (Tieleman 1995:109).

Samenvattend kan gezegd worden dat beiden, de gnostiek, alsook het agnosticisme, delen in een diepe zorg voor humaniteit en beiden in kritische verhouding staan tot de moderne cultuur. Het mag evident zijn dat beide stromingen anders met deze vragen omgaan maar beide delen een diepe zorg voor een negatief mensbeeld. De gnostiek lost dit op door ‘ver-

³⁴ Als spiritualiteit niet per definitie ‘religieuze’ zingevingsarbeid hoeft te zijn, kan het inderdaad zo zijn dat spiritualiteit een inkleuring krijgt vanuit geheel andere zingevingskaders. Tieleman noemt wat dit betreft als voorbeelden 1) een atheïstische spiritualiteit die als referentiekaders fragmenten kiest uit diverse wereldbeelden en culturen (het ‘scopus’ van een dergelijke spiritualiteit kunnen zijn affectieve meditatietechnieken en rituele vormgevingen) 2) een ecologische spiritualiteit, voorbij het antropocentrisme, welke zich engageert met zaken als de bewaring van het leefmilieu, en 3) spiritualiteit gericht op de persoonlijke heelwording van de mens, therapeutische zingeving.

goddelijking van de mens', terwijl het agnosticisme juist op zoek gaat naar heelwording door vermenselijking. De gnostiek verkleint de afstand tussen god en mens en plaatst zo de vraag over de relatie tussen god en mens in een heel ander perspectief. Het agnosticisme vergroot de afstand zo dat mens werkelijk zelf verantwoordelijk wordt voor zijn wereld³⁵.

Uiteindelijk blijven over als kernwoorden voor een postmoderne spiritualiteit: vrijheid in relatie tot verantwoordelijkheid, humaniteit en engagement op de cultuur.

- In en kritisch-loyale gerichtheid op cultuur, rationaliteit en humaniteit -

Een postmoderne spiritualiteit is een spiritualiteit die in gesprek is met de cultuur. De tijd is voorbij dat de kerkelijke religiositeit de vrijmacht had om te bepalen hoe de mens zijn of haar geloof beleefde. Er heeft een paradigmaverschuiving plaatsgevonden van een gezamenlijk - vanuit een kerkelijke traditie aangestuurd - geloof naar een persoonlijk gekleurd geloof, waarvan de inkleuring voor een groot deel mede wordt bepaald door de (invloed vanuit de) postmoderne cultuur. Het is de hedendaagse spiritualiteit die als het ware een kritische rol vervult tegenover die cultuur. Juist in reactie op een traditionele godsdienstigheid die in crisis is geraakt, krijgt (post)moderne spiritualiteit zijn eigenheid. In dit kader is het van belang te weten hoe de crisis waar de christelijke kerk zich in bevindt te gewogen moet worden. In de optiek van Tieleman zijn er eigenlijk twee mogelijke reacties: die van 'restauratie' en die van 'transformatie'.

Het christelijke geloof heeft een nieuw engagement met de cultuur nodig, omdat juist de moderne rationaliteit zijn menselijke maat en humaniteit lijkt te hebben verloren. Dit engagement moet de spiritualiteit transformeren en haar oog geven voor de humaniteit van het geloof. Het doel is om het fundament van de menselijkheid te gaan ontdekken. Hoe is het verhaal van God te verbinden met het verhaal van de mens? Geloof in God wordt dan gericht op de menswording van de mens. Het 'woord' en de 'wereld' zijn dan geen twee verschillende grootheden, maar zaken die op elkaar betrokken zullen moeten worden. Hoe zijn zij te verstaan in hun onderlinge betrokkenheid? "De vindplaats van God en heil moet deze wereld zijn. Hier ligt de fundamentele uitdaging voor christelijke geloofspraxis in haar verhouding tot de moderne cultuur (Tieleman 1995:77).

³⁵ Gnostiek en agnosticisme lijken elkaar te ontmoeten in de 'Negatieve Theologie'. Het onvermogen om anders over God te spreken dan in termen van waarschijnlijkheid. God is niet te begrijpen, laat staan te bewijzen. Hooguit kan er iets van God begrepen worden in de ervaring waarin de dualiteit tussen God en mens als afstand wordt ervaren. Michel de Certeau noemt het een theologie van het fantoom', Ze beseft dat ze niet kan spreken maar tegelijkertijd wel moet spreken over dit niet kunnen... (Bulhof, I N 1992, *Negatieve theologie: echo's van verlegenheid*, in Bulhof, I N (ed), *Ons ontbreken heilige namen, Negatieve theologie in de hedendaagse cultuurfilosofie*, Kampen: Kok Agora, 7-24.

Om deze reden dient er afstand te worden genomen van én ontwortelde rationaliteit én van een religieus dogmatisme. In het kort: *niet de leer, maar de Heer!* De godsdienstige geloofspraxis - of spiritualiteit - is in veel van haar facetten nog sterk verbonden met een beperkende kerkelijke context en heeft te weinig aandacht voor het menselijke verhaal en hoe dit verhaal verbonden kan worden met het grote verhaal van God. De inzet moet gevonden worden bij de humaniteit van de mens, met de diakonia als ultieme representatie. Geloofstaal niet deductief ontleend aan een (kerkelijke) leerstelling maar inductief opkomend uit de menselijke ervaring.³⁶

2.3.2 Ilse N. Bulhof

Ten slotte wil ik nog stil staan bij het werk 'Van inhoud naar houding' van Ilse Bulhof³⁷. Tieleman haalt dit werk al aan in zijn boek als een mogelijk model voor een postmoderne spiritualiteit.

Volgens Bulhof zal voor een postmoderne spiritualiteit gebroken moeten worden met het zijnsdenken van de metafysica, en zal er gekozen moeten worden voor een radicale pluraliteit als we de ontwikkelingen in de filosofie serieus willen nemen. Dit kan snel leiden tot radicaal relativisme, nihilisme en cynisme.

Bulhof komt, aan de hand van teksten, van Plato en Derrida, met het begrip 'chora'. In het wereldbeeld van Plato zijn er twee zijden van de werkelijkheid. De wereld waarin wij leven die een afspiegeling vormt van een hogere, transcendente wereld. Deze hogere wereld is de wereld van de ideeën, met als hoogste idee de idee van het Goede zelf. Wat wij hier zien, ontvangen we als een kopie, spiegelbeeld van die hogere wereld. Plato deelt de werkelijkheid dus op in het origineel en de kopie daarvan.

Toch komt er bij Plato eigenlijk een derde soort voor. Een ongrijpbaar, ondefinieerbaar gegeven dat op geen enkele wijze met de elementen verbonden is, maar voorafging aan de elementen (vuur, water, lucht en aarde). Deze 'derde soort', niet het idee en ook niet de nabootsing, is voor Plato ondefinieerbaar en staat buiten alle vormen. Hij noemt dit fenomeen onder andere Chora. (Bulhof 1995: 76).

Derrida neemt zijn beginpunt vanuit dit woord 'Chora', wat plaats, ruimte betekent. De Chora heeft geen eigenschappen, heeft niets in eigendom. Zij is onkenbaar. Dit niet zijn kan zich alleen maar aankondigen. Leegte, ruimte. Ze leent zich alleen voor de eigenschappen die zij

³⁶ Tieleman, D 1996. De pastor als grensganger, *Praktische Theologie* 23(1), 11.

³⁷ Bulhof, I N 1995. *Van inhoud naar houding: een nieuwe visie op filosoferen in een pluralistische cultuur*, Kampen: Kok Agora.

ontvangt, namelijk leeg en open zijn en blijven. Door de afwezigheid van het origineel, of beter gezegd, de ongrijpbaarheid van dat origineel, komt de aandacht te liggen op het hier en nu. Een aandacht voorbij de metafysica. Deze leegte kan op persoonlijke wijze gevuld en beleefd worden. Ze moet als het ware hernomen worden. In eigen persoon moet zij gestalte krijgen (Bulhof 1995:83). In de oudheid was het filosoferen georiënteerd op het Zijn, en in de middeleeuwen op God. Derrida's denken is nu gericht op leegte die in eigen persoon zijn invulling kan en moet krijgen. Een filosoferen voorbij het zijnsdenken, voorbij de metafysica. Dit leeg-zijn is dan niet meer een vorm van 'zeggen' maar van 'zijn'.

Tot zover Plato en Derrida. Interessant is om te zien welke consequenties er door Bulhof aan een dergelijk hernemen van de filosofie worden gehangen. Zij sluit hier sterk aan bij het boeddhistische denken van de Kyoto-school. 'Vier aspecten van het denken van de Kyoto School vallen vooral op: de *positieve waardering* van het vormloze of de leegte, de *glans* die die leegte geeft aan de concrete fenomenen van onze wereld, het belang dat men hecht aan het *zelf waarmaken* van de leegte door zelf leeg te zijn, en de *affirmerende liefdevolle houding* die dit leegtebegrip met zich meebrengt' (Bulhof 1995:85).

Zij pleit hierin voor een nieuwe hermeneutiek. In de westerse hermeneutiek wordt gezocht naar het object, het 'zijn' van een woord of tekst. Het doel is het vinden van de betekenis van een tekst. De oosterse hermeneutiek is gericht op het ervaren van leegte, openheid die niet gezegd kan worden maar in taal vorm krijgt. Leegte-metafysica. Het gaat hierin niet om het exact kennen van de dingen, maar meer om de beleving, de ervaring ervan. Van belang is het *hoe* in plaats van het *waarom*. Of zoals we al eerder zagen, 'does it work'. Taal kan slechts verwijzen naar de volle rijkdom van wat we ervaren (Bulhof 1995:88-89). Wat nodig is, is een paradigmaverschuiving van inhoud naar houding. Deze leegte-metafysica is nodig om niet tot het nihilisme te vervallen. Zij is niet een denksysteem an sich, maar tegelijkertijd een houding, een levensgevoel.

Gevolg is dat leren nooit toereikend kan zijn als het gebeurt vanuit een theoretische basis, vanuit de boekjes. Wat nodig zal zijn, is een geestelijke leidsman (of vrouw) die de innerlijke kennis kan voorleven. Iemand die authentiek is en kan verwijzen naar zijn persoonlijke ervaring van de dingen. Ervaringen en waarneming zijn wat dit betreft betere antwoorden ook al zijn ze niet direct te verbaliseren in precieze exacte taal.

Eén van de consequenties van deze vernieuwende hermeneutiek is dat dogmatische arrogantie die absolute zekerheid en veiligheid zoekt, verworpen moet worden. Dit betekent, volgens Bulhof, niet dat er geen inzichten kunnen zijn. Het betekent dat er aandacht is voor wat

zich nooit zal laten grijpen of verklaren, alleen omdat het niet gearticuleerd kan worden. Liefde tot de leegte, ruimte (Bulhof 1995:89).

Uitvloeisels van deze positieve waardering voor leegte, ruimte kunnen zijn: de interreligieuze dialoog. Het gaat niet op om te spreken over een waarheid, maar over diverse vertolkingen van God. Elke religie kan een articulatie zijn van dat wat ons transcendeert, het goddelijke. We hebben God te aanvaarden (en te ervaren) op manieren die wij nog niet kennen.

Waardering van het kwetsbare. 'Wie kwetsbaarheid, vergankelijkheid, vatbaarheid voor lijden en eindigheid, niet meer denkt en ervaart als een hinderlijke afwijking van het Zijn, denkt voorbij het zijnsdenken' (Bulhof 1995:91).

Meer aandacht voor meditatietechnieken waarin de mens zich leeg maakt om dat wat er zich om hem heen bevindt te kunnen ervaren. Een ik-loze verbinding met alles wat ervaren kan worden.

2.4 Een checklist

Vanuit het hierboven geschrevene wil ik komen tot een lijst van aandachtsvelden - het zou heel on-postmodern zijn om hier in termen van absolute criteria te spreken - waaraan een valide postmoderne spiritualiteit zou kunnen voldoen. Met deze lijst wil ik het werk van Ganzevoort en Immink vergelijken om te zien wat hun reactie is op het postmoderne ten aanzien van het begrip spiritualiteit.

Mijns inziens kan er over een valide postmoderne spiritualiteit het volgende gezegd worden: Het, al dan niet bewust, beleven van momenten waarin ervaren wordt dat er meer is. Dat er iets is dat het menselijke bestaan overstijgt. Deze ervaring wordt op een heel persoonlijke wijze, alleen of in de kleine groep, beleefd en ingekleurd. Deze beleving hoeft niet per definitie van een metafysisch karakter te zijn. Dat wat aan de mens een gevoel van waarde en doel geeft aan het bestaan is voor hem of haar transcendent tegenover zijn bestaan.

Deze belevingen van waarde en zin, zijn subjectief pluriform en kunnen vanuit allerlei filosofische en godsdienstige tradities ontvangen worden en hun plaats krijgen. Het primaat ligt hierbij niet op gevoelens die zekerheid en antwoorden brengen, maar op dat wat vrijheid geeft. Een vrijheid die oproept tot het nemen van verantwoordelijkheden met betrekking tot de (mede)menselijkheid, de humaniteit en betrokkenheid op het zwakke in de samenleving, maar dan voornamelijk in kleine kring en niet in mondiale verbanden.

Deze gevoelens zijn vaak van een open religieus, filosofisch karakter, waarbij de nadruk komt te liggen op de beleving van het gevoel en niet op het kloppend maken van een leer-

systeem. Het gaat vooral om een hoge mate van authenticiteit en beleving. Een toespeling op dat wat niet gekend kan en hoeft te worden, maar wel ervaren kan worden. Hierin kan, vanuit een holistische insteek, gezocht worden naar dat wat mij, maar ook de cultuur om mij heen, verbindt met dat wat mij transcendeert.

Sleutelwoorden/aandachtsvelden:

- Persoonlijk betrokken zijn, op ervaring en beleving gericht
- Subjectieve zingevingarbeid, zo nodig, voorbijgaand aan de metafysica
- Pluriformiteit en eclecticisme
- Authenticiteit
- Gericht op de humaniteit
- (Holistische) betrokkenheid op cultuur en maatschappij
- De onmogelijkheid van (talige) representatie van de dingen

3. Een vergelijking

“Geloven is een betrekking tussen subjecten, het gaat om een gemeenschapsverhouding tussen God en mens.”³⁸

“De vraag is niet wat vergeving is, maar wat er gebeurt wanneer het woord vergeving wordt gebruikt. Welk taalveld wordt er opgeroepen en welke houdings- en gedragsveranderingen worden er mogelijk door het gebruik van het woord ‘vergeving’?”³⁹

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik stil staan bij de vraag hoe twee toonaangevende Nederlandse praktisch theologen - F.G. Immink en R.R. Ganzevoort - aankijken tegen het postmodernisme. In hoeverre bepaalt dit hun werk? Welke positie nemen zij in tegenover het postmoderne? Gaan zij hierin mee in hun werk of kiezen ze juist een tegenover en wat zijn hiervoor de redenen? Ik wil, zoals geschreven, focussen op hun kijk op het begrip spiritualiteit. Het begrip spiritualiteit definieer ik als volgt: de wijze waarop men zijn of haar geloof beleeft. Met andere woorden: wat doet postmodernisme met de dagelijkse beleving van het geloof en wat moet volgens Immink en Ganzevoort de reactie zijn op het postmoderne levensgevoel?

Het moet gezegd zijn dat beide theologen geen uitgesproken cq. neergeschreven mening hebben over hoe een postmoderne spiritualiteit eruit zou moeten zien. Wel is er door beide voldoende geschreven om te beoordelen hoe zij (delen van) de spiritualiteit zich voorstellen, dan wel vormgeven. Om deze beoordeling toe te kunnen passen, heb ik in het vorige hoofdstuk zeven sleutelwoorden geformuleerd waaraan, in mijn optiek, een postmoderne spiritualiteit aan zou moeten voldoen. Deze woorden wil ik naast het ons beschikbare werk van beide theologen leggen om te zien in welke mate er aansluiting, dan wel verwijdering is.

3.2 F.G. Immink

In zijn boek ‘In God geloven, een praktisch-theologische reconstructie’ geeft Immink verantwoording van zijn visie op het veld van de praktische theologie. Zijn uitgangspunt hierin is dat

³⁸ Immink, FG 2003. *In God geloven, Een praktisch-theologische reconstructie*, Zoetermeer: Meinema, 36.

³⁹ Ganzevoort, R R 2003. *Vergeving moet, Maar het maakt wel uit hoe*, in R.R. Ganzevoort (ed), *Vergeving als opgave. Psychologische realiteit of onmogelijk ideaal?* Serie Geestelijke Volksgezondheid 2-62, Tilburg, 17-33.

het geloof ontvonkt van God. Met andere woorden: God is subject van het gesprek, of betrekking, (Immink gebruikt hiervoor veelvuldig het woord discours) tussen God en mens. Ik wil dit boek, samen met enkele artikelen daarom heen, gebruiken in de evaluatie van het werk van Immink. Om deze reden zal ik kort weergeven wat mijns inziens de hoofdpunten zijn van dit werk.

Het werk is in vier delen opgebouwd, in het eerste deel staat hij stil bij de inbedding van het geloof in het geestelijk functioneren van de mens. De mens is een geestelijk wezen die door middel van zijn kennen, voelen en intenties betrokken is op God. Er is dus een intersubjectief proces gaande waarin zowel de mens als God subjecten zijn. Daarnaast stelt hij dat het geloof niet een louter menselijke handeling is, maar dat er een object is van dit handelen, namelijk (het heil van) God.

Het geloof is echter niet alleen een gericht zijn op boven. Het geloof en het leven zijn met elkaar verstrengeld. Juist vanuit het discours met God komt er vrijheid om in het leven te staan en ontstaat er ook een intermenselijk discours. De mens raakt betrokken op de ander. Religie breekt het leven open en biedt daardoor een vorm van zingeving.

In het tweede deel gaat het om het komen van het heil van God naar de mens. God is de actor van het heil, welke ons wordt toegerekend als een vreemde gerechtigheid. Het wordt ons toegekend van buitenaf, een werkelijkheid die het eigen bestaan transcendeert. Van groot belang hierbij is de bijbelse idee van plaatsbekleding. Jezus Christus neemt de plaats van de ander in in het gericht en geeft bevrijding en vernieuwing, of met andere woorden: er vindt wedergeboorte plaats. De Geest werkt in de mens en de mens raakt betrokken op de andere werkelijkheid in een antwoord-relatie. Het primaat ligt bij de beweging van God naar de mens, waardoor hij in staat wordt gesteld te antwoorden. Theonome reciprociteit.

In God geloven is een bron van vernieuwende kracht die het leven doorstroomt. Wel is van belang dat hierbij constante voeding van buitenaf plaatsvindt. Voeding door middel van binding aan de openbaring in Christus. Nogmaals, God zelf is het subject van het heil, de toerekening ervan alsook de inwoning van het heil.

Deel drie staat in het teken van het gesprek met o.a. Schleiermacher, Van der Ven en Tillich over de manier hoe de communicatie plaatsvindt, hoe er in de praktische theologie over God gesproken wordt. Bij Schleiermacher en Tillich signaleert hij een eenzijdigheid waarbij de transcendentie te veel wordt uitgelicht en verabsoluteerd, waardoor de onmogelijkheid ontstaat om over het subject God te spreken. We kunnen het subject niet kennen waardoor er

alleen in menselijke termen over God gesproken kan worden. De antropologische benadering maakt dat God alleen kenbaar is vanuit wat wij zelf over Hem weten, ervaren en zeggen. Theologie van onderaf, omdat een God van boven onkenbaar is.

Het intermenselijke discours prevaleert boven het God-mens discours, wat geen recht doet aan het subject-zijn van God. Dat is de kritiek die Immink in het kort heeft op Van der Ven. Aan de intermenselijke communicatie wordt te veel betekenis toegekend, door haar te verstaan als tekenen van Gods heil. De mens wordt betekenisgever in plaats van dat, zoals we in het eerste deel zagen, het heil van buitenaf inbreekt in het leven.

In het vierde deel komt Immink met zijn eigen standpunt. Door het hele boek heen maakt hij toespelingen op zijn eigen visie, maar in het laatste deel, en dan vooral in hoofdstuk 12, komt hij tot de kern van zijn betoog.

Vanuit het gesprek met vertegenwoordigers van het openbaringsperspectief (H. 10) in de praktische theologie, Barth en, in het bijzonder Turneysen, en die van het antropocentrisch perspectief (H. 11) (voornamelijk) Tillich, komt Immink tot een eigen visie, een reconstructie van de praktische theologie.

Met de eerste stroming verschilt hij van mening, omdat er teveel nadruk gelegd wordt op de beweging van God naar de mens waardoor de wederkerigheid in het gedrang komt. De inwoning, verankering van het geloof in het menselijke subject raakt te veel ondergesneeuwd. Gevolg is te weinig aandacht voor het intermenselijke geloofsverkeer en de pneumatologie.

In de tweede stroming voltrekt zich juist het tegenovergestelde. God wordt teveel verabsoluteerd waardoor Hij onkenbaar wordt. Er komt hierdoor te veel aandacht voor het menselijke subject-zijn en de God-mens verhouding raakt onderbelicht. Gevolg is grote aandacht voor de psychosociale dimensie van het geloof en een indirecte toegankelijkheid van God via symbolische orde. In de optiek van Immink ontstaat er een te grote identificatie tussen het psychosociale en het godsdienstige.

Kernbegrip bij Immink, zoals we al zagen, is het in een persoonlijke betrekking staan van de mens tot het subject God. “Wanneer we aan het Woord en aan de belofte een centrale rol toekennen in de gemeenschap met God, dan veronderstelt dat de logische prioriteit van het goddelijke subject in de God-mens relatie.”(Immink 2003a:233) Van groot belang hierbij is de term belofte. Het woord belofte zegt iets van de ander in de relatie. Een belofte krijgt pas waarde als de ander betrouwbaar is. “Alles staat of valt met de identiteit van de spreker.”

Immink 2003a:239). In de Schrift komt de ware identiteit van de spreker naar voren, leren we zien wie God is. Tot het moment van de vervulling is de wijze waarop God communiceert naar ons in de gedaante van het Woord van uitermate groot belang in het betrouwbaar achten van God en de in Zijn zoon gekomen nieuwe werkelijkheid.

Vanuit het Kantiaanse paradigma - dat we de werkelijkheid waarnemen en invullen vanuit een kader, een stramien, dat ontspringt vanuit de menselijke geest - wordt het ten diepste onmogelijk om te spreken over het kennen van God. Hij bevindt zich namelijk niet in onze kenorde. We kunnen daarom alleen maar spreken over de menselijke ervaring en religieuze verschijnselen. Het woord God refereert dan aan een menselijke voorstelling en niet meer aan een metafysische werkelijkheid.

Immink stelt tegenover deze gedachte, die we onder andere tegenkomen bij Tillich en Kaufman, de wijsgerige visie van Alvin Plantinga. De kern van het betoog van Plantinga is de idee van External Realism, ook wel het metafysische realisme genoemd. In kort komt het erop neer "dat datgene wat in onze begrippen uitgedrukt wordt betrekking heeft op een zelfstandig bestaan, onafhankelijk van de menselijke geest" (Immink 2003a:249) "Objecten kunnen eigenschappen essentieel bezitten, ongeacht de wijze waarop wij die objecten beschrijven of er naar verwijzen." (Immink 2003a:251). In eenvoudig Nederlands: We kunnen een object een stoel noemen omdat dat object de eigenschappen heeft van een stoel. Als het niet de eigenschappen heeft van een stoel, maar van bijvoorbeeld een tafel dan noemen we het object tafel. De eigenschappen bestaan op zichzelf, zonder dat wij dat kunnen beïnvloeden. Het is mogelijk dat we de eigenschappen op een andere wijze verwoorden, maar ze hebben een eigen essentie, een zelfstandige bestaanswijze.

Vanuit deze filosofie komt Immink tot de conclusie dat God geen voorstelling is van de menselijke perceptie, maar een zelfstandige goddelijke persoon. Dat God een eigen bestaanswijze heeft, buiten het menselijke kenvermogen om. Logischerwijs volgt hieruit dat God groter kan zijn dan de kenmerken die wij hem toekennen, dat Hij mijn begrip dus te boven gaat. Hij is een externe werkelijkheid, al dan niet gekend door de mens.

God is kenbaar en de mens heeft zich te richten naar het Woord en de belofte van God. Dat wil zeggen dat menselijke functies betrokken worden op de externe werkelijkheid van God. De werkelijkheid gekomen in Christus, de werkelijkheid van het Woord. Dan doen we recht aan het intermenselijke discours alsook aan het God-mens discours waarin God het subject is.

Dit wordt in hoofdstuk 13 toegepast op de praktisch theologische velden homiletiek en pastoraat. De preek moet verwijzen naar de externe oorsprong van het Woord en de heilsgeschiedenis (God-mens discours). Daarnaast dienen de hoorders ook existentieel betrokken te worden (mens-mens discours). Binnen het pastorale gesprek dient de pastor te helpen de persoonlijke levensomstandigheid vanuit de heilsopenbaring (God-mens discours) te verstaan. Daarnaast dient de pastor er ook mee rekening te houden dat er recht gedaan moet worden aan de concrete aspecten van het leven, in hun onderlinge samenhang (intermenselijk discours), zonder te vervallen in een (te) therapeutische benadering van het pastoraat.

3.2.1 Persoonlijk betrokkenheid op ervaring en beleving

Binnen het postmodernisme worden ‘het (kerkelijke) instituut’ en ‘het persoonlijke’ regelmatig tegenover elkaar gezet. In het vorige hoofdstuk zagen we al dat Tieleman pleitte voor een communicatie ontleend vanuit de menselijke ervaring, in plaats vanuit een kerkelijke leerstelling. Deductief tegenover inductief.

Wat dit betreft neemt Immink een duidelijke positie in. Hij keert zich in diverse artikelen en in zijn boek tegen deze gedachte, waarbij hij de persoon van Wilhelm Gräb ziet als een duidelijke vertegenwoordiger.⁴⁰ In Duitsland wordt met de term “Gelebte Religion” een theologie van het subject bedoeld. “Niet de institutionele godsdienst staat in de belangstelling, maar het menselijke subject in de context van de alledaagse leefwereld.”⁴¹ De keuze is primair voor wat er beleefd, of beter gezegd geleefd (gelebte) wordt, in tegenstelling tot het institutionele wat vaak als dor, afstandelijk en dogmatisch ervaren wordt. We moeten aansluiten bij het subjectieve geleefde wat als authentiek en levensecht ervaren wordt. Geloofservaring en de levensgeschiedenis (biografie) krijgen alle aandacht.

Het moet duidelijk zijn dat wat Immink betreft het menselijke er toe doet (zie ook 3.2.5). Alleen kan dit in zijn optiek niet uitgespeeld worden tegen het individuele. Het gaat niet om een solitair ‘zelf’, maar om een zelf dat essentieel met God, de ander en de wereld verbonden is. Het gezamenlijke, het institutionele doet er wel toe, zoals de titel van een van de hier aangehaalde artikelen al zegt: ‘niet zonder ambt en instituut’. Wat ontbreekt, is het voldoende honoreren van het tegenover van God. In het geloofsverkeer doen de mens en de subjectieve menselijke beleving er wel degelijk toe. Het gaat immers om het God-mens discours alsook het mens-mens discours. ‘In het geloofsbegrip spelen de menselijke geest en de menselijke subjectiviteit een constitutieve rol’. (Immink 2002b:15) Vandaar de grote aandacht voor de

⁴⁰ Immink, F G 2003. Het geloof en het leven, Een theologie van de praxis, *Praktische theologie*, 30(4), 473.

⁴¹ Immink, F G 2002. Niet zonder ambt en instituut, *Kontekstueel*, 17(2), 15.

dialectiek tussen de rechtvaardiging en de inwoning in de gereformeerde theologie, zegt Immink.

De institutionele dimensies zijn niet van secundair belang. Ze zijn gegeven met de historiciteit van het christelijke geloof en worden gegeven met de heilsopenbaring. Voor Immink ligt hier een principiële basis wat betreft zijn theologiseren. “Ik beschouw openbaring en geloof als correlate begrippen, waarbij de openbaring het goddelijke initiatief accentueert en het geloof de antropologische gestalte.” (Immink 2003a:22). Een theologie louter opkomend vanuit een subjectief menselijk gevoelen en beleven kan niet. Het zou geen recht doen aan de met de openbaring gegeven orde. Het verdisconteert, zoals we zagen, te weinig het ‘tegenover’, het subject-zijn, van God en de historiciteit van het christelijk geloof.

3.2.2 Subjectieve zingeverarbeid, zo nodig, voorbijgaand aan de metafysica

Het mag uit de bespreking van ‘In God geloven’ duidelijk zijn dat Immink het primaat niet legt bij de subjectieve menselijke beleving van het geloof. Waar en onwaar heeft te maken met de zijnswijze en niet met onze zienswijze (Immink 2003a:47). In zijn optiek moet het uitgangspunt van het geloof, en dus ook van de spiritualiteit, gevonden worden in het komen van God naar de mens. Een externe, maar ook objectieve, gerechtigheid. Zin in het leven wordt niet gevonden in de actie die de mens onderneemt, maar het inbreken van God in het menselijke leven. Er kan dus al helemaal geen sprake zijn van zingeverarbeid. “...maar de gedachte van de zingever staat op gespannen voet met de rechtvaardiging. De mens is immers niet zelf de zingever.” (Immink 2003a:58). God is de actor.

In zijn reactie op het ‘social constructionism’ mag duidelijk zijn dat Immink verre staat van elke vorm van subjectieve betekenisgeving van het geloof. Het geloof is een relatie (een discours) tussen twee subjecten - God en de mens - waarin God de initiatiefnemer is en de mens antwoord geeft. Geloof heeft niets te maken met persoonlijke psychosociale zienswijzen welke structuur geven aan de werkelijkheid (Kant), noch is het een puur perspectivische aangelegenheid (Gergen). Als we het geloof benaderen vanuit deze postmoderne visie dan betekent dat het verdwijnen van elke vorm van objectiviteit (Immink 2003a:46).

Dit betekent nu niet dat er geen inzet van de menselijke kant is te verwachten. Nee, de mens is betrokken met zijn kennen, gevoelen en willen (intenties) op God, én hij ondervindt de werkzaamheid van God in zijn leven. En daar is ook duidelijk de keuze mee gegeven die Immink maakt. Geloof is een inwerking van God van buitenaf. Bij hem krijgen de reformatoerische termen ‘toerekening van het heil’ en ‘inwoning van het heil’ een belangrijke plaats. Het heil wordt de mens aangerekend als een externe gerechtigheid. “In tegenstelling tot het ge-

loof, dat primair een antropologische categorie is, verwijst de openbaring in eerste instantie naar het handelen van God. Heil van Godswege wil dus zeggen dat het begin, de voortgang en de voltooiing van het heil een werkzaamheid van God is” (Immink 2003a:82). Zowel wat betreft de toerekening, alsook wat betreft de inwoning van het heil, verbindt Immink deze aan de heilsopenbaring en niet aan menselijke actie. In het kort: God komt tot de mens, rekent hem gerechtigheid aan en schakelt hem daarna in. Maakt hem tot een nieuw mens, een nieuwe schepping “...daarom doet iedere antropologisering van het geloof afbreuk aan de volheid en de omvang van het heil. Dan wordt immers ons voorstellingsvermogen de bron en maatstaf van het heil. Vroeg of laat leidt dat tot een reductie. De genade van God reikt immers verder dan het bewustzijn van de mens” (Immink 2003a:110).

Nogmaals, dit betekent niet dat de mens niet betrokken is in zijn geloof en een willoos subject is. Nee, hij is betrokken in een intersubjectieve relatie met God. ‘Het kritische en transcenderende moment dat eigen is aan het geloof heeft tot gevolg dat er een voortdurende dialectische relatie is tussen de levensruimte en het geloofsleven: het geloof krijgt vorm en gestalte in en door de levenservaring én tegelijkertijd biedt het geloof een handvat om om te gaan met die ervaringen en bovendien scheidt het geloof eigen nieuwe inzichten en ervaringen’.⁴² Geen zingevingarbeid⁴³, maar wel een betrokkenheid op een transcendente God welke inhoud en vrijheid geeft aan het leven. De binding aan Christus werkt door in de eigen levenservaringen.

3.2.3 Pluriformiteit en eclecticisme

Logischerwijs, gezien het bovenstaande, kan er volgens Immink op geen enkele wijze sprake zijn van een pluriforme spiritualiteit, noch van eclecticisme wat betreft de bouwstenen waaruit die spiritualiteit is samengesteld⁴⁴. Spiritualiteit, de wijze waarop men zijn geloof beleeft, is gegeven met de relatie tussen God en de mens, het discours tussen God als initiator en de mens als antwoord. Juist de keuze van Immink om het primaat van het God-mens discours bij God te leggen, maakt dat het onmogelijk is om keuzes te maken om tot een eigen persoonlijke spiritualiteit te komen met bouwstenen van allerlei religies en filosofische stromingen. God werkt in de mens en schakelt hem in, en niet andersom. God kiest en niet de mens.

⁴² Immink, F G 2001. *De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis*, lezing gehouden ter gelegenheid van een Internationaal, interdisciplinair Symposium georganiseerd in het kader van het samenwerkingsverband NOSTER-K.U.Leuven,.

⁴³ ‘Dus niet: religie als zingeving, want het gaat om de ontdekking van het heil. Het gaat om het ontvangen van genade; om een receptieve houding. Wij leven in een cultuur waarin de godsdienst benaderd wordt vanuit de menselijke interpretatie en zingeving, terwijl de rechtvaardiging juist aangeeft: het gaat om een waarheid die tot je komt...’ Immink, F G 2003. De toerekening en inwoning van het heil, Traditievorming en geloofsoverdracht in een (post)moderne samenleving, in *Wapenveld*, 53(1),30.

⁴⁴ Het geloof als menselijk handeling heeft een objectzijde. Het geloof is niet alleen een handeling van de mens, maar er is ook sprake van een object van die handeling, namelijk God en zijn heil.’ (Immink 2003a:51)

Dit betekent niet dat de mensen niet op verschillende wijzen het geloof kunnen beleven. Natuurlijk kan dat wel, maar dan gaat het hier wel om verschillen die meekomen vanuit persoonlijkheidskarakteristieken en sociale contexten. De inhoud van het geloof is gegeven met de relatie tot het goddelijke. Dus ja, een persoonlijk gekleurd geloof gevormd vanuit de relatie met God is mogelijk, maar een, al dan niet bewuste, eclecticistische spiritualiteit die in allerlei stromingen en religies zijn bouwstenen vindt, is in de ogen van Immink onmogelijk. Het geloof is antwoord, antwoord op het spreken van God, antwoord op zijn belofte. Het is geen product van de mens, maar gevolg van de openbaring van de levende God.⁴⁵ “Het geloof is dus wel een gebeuren dat zich voltrekt in het menselijke leven, maar de actualisering komt van Godswege” (Immink 2003a:28,29).

3.2.4 Authenticiteit

Over het begrip authenticiteit of in gewoon Nederlands “echtheid” maakt Immink geen enkele specifieke opmerking in het door mij bestudeerde materiaal. Het lijkt me dat echtheid in een persoonlijke relatie tot God, echtheid in de spiritualiteit dus, door Immink als verondersteld wordt gezien. Het geloof beïnvloedt je leven. Je raakt betrokken op die andere werkelijkheid en het gaat je leven bepalen.⁴⁶

3.2.5 Gericht op de humaniteit

Gericht op de humaniteit, of met andere woorden; gericht op de menswording en menslievendheid. Wat beide betreft kan ik volmondig ja zeggen. Dat is de keuze van Immink. Al denk ik wel dat hij hier een andere inkleuring aan geeft dan wat vanuit het postmodernisme verwacht, zo niet geëist wordt.

Menswording is sterk verbonden met het komen van God in deze wereld. Het is zo dat in de ontmoeting met God de mens voluit mens wordt. Hij wordt mens zoals hij door God bedoeld is. Mens naar Gods beeld. “Identiteit is: worden wie je in Christus bent. Het gaat om het waar en werkelijk worden van de nieuwe mens die we in het oordeel van God reeds zijn’ (Immink 2003a:75).

De (mede)menslievendheid ziet Immink principieel als een kerkelijke, ambtelijke functie. Hij ziet met name in de diaconale zorg een uitwerking van de identiteit van de christelijke ge-

⁴⁵ ‘Gods openbaring maakt het geloof eerst mogelijk en brengt het tot stand. Dat sluit subjectieve aanvaarding en beleving echter niet uit.’ Immink, 2003a:84.

⁴⁶ ‘Als ik ervan overtuigd ben, dat het leven en de wereld werkelijk vernieuwd zullen worden, dan zal ik ook bereid zijn in dat licht nu concrete veranderingen te bewerkstelligen. In dat licht moeten we de christelijke hoop en de verwachting van het Koninkrijk Gods plaatsen. Het motiveert de bereidheid tot verandering en levensvernieuwing. Wellicht is het nodig dat we in onze samenleving wat meer deze houding uitstralen: in God geloven is geen vorm van escapisme, maar als heilsverwachting juist een bron van levensvernieuwing.’ Immink 2003a:118.

meente. Barmhartigheid van Godswege voor hen die niet volop kunnen functioneren. Barmhartigheid beoefenen is een van de basale functies van de kerk waarin we zien dat de kerk een gemeenschap is. Deze barmhartigheid, zo zegt Immink, ontspringt aan de avondmaals-tafel. Er kan geen sprake van gemeenschap zijn als de barmhartigheid en bewogenheid ontbreken.⁴⁷

Concluderend kan ik zeggen dat er bij Immink wel zeker sprake is van ruime aandacht voor de humaniteit van de mens. Immink verbindt echter beide noties van de humaniteit (menslievendheid en menswording) niet met een op persoonlijke leest geschoeid gevoel van goed zijn voor mezelf en voor de ander. Nee, hij verbindt deze begrippen met het spreken van God. De mens wordt wie hij is in Christus, en vanuit de kerkelijke gemeenschap ontstaat er betrokkenheid op de ander, ontstaat medemenselijkheid. Mijns inziens gaat dit in tegen het postmoderne levensgevoel: goddelijke inwerking tegenover zelfverwerkelijking, en gemeenschap tegenover individualisme.

3.2.6 (Holistische) betrokkenheid op cultuur en maatschappij

Ik heb in de tot mijn beschikking hebbende literatuur geen expliciete verwijzingen gevonden wat betreft een negatieve houding ten aanzien van het betrokken zijn op cultuur en maatschappij. De denktrant van Immink volgend, denk ik dat deze betrokkenheid op cultuur en maatschappij niet ingevuld zal worden vanuit een holistisch model. Er is wel betrokkenheid op de maatschappij en dan name denk ik aan zorg hebben voor mens en maatschappij. Deze zorg komt echter niet voort vanuit een holistische totaalvisie. Eerder denk ik dat vanuit de verhouding tot God en het in Hem ontvangen heil er oog en zorg komt voor de ander. Vanuit de particulariteit van de gemeenschap met God, ontstaat een gevoel, een verlangen om mede verantwoordelijkheid te dragen voor de schepping van God. Deze betrokkenheid zal dan wel ingekleurd worden vanuit de verhouding tot God. Om te bepalen wat al dan niet goed is voor mens en schepping zal (terug)gegrepen worden naar de openbaring.

3.2.7 De onmogelijkheid van (talige) representatie van de dingen

Immink neemt ten opzichte van de (extreem) postmoderne gedachte dat de dingen niet reproduceerbaar zijn, noch in talige woorden, noch in beeldspraak, noch in de kunst, een duidelijke tegenoverpositie in.

Vanuit het Kantiaanse paradigma, zo zagen we, kun je de werkelijkheid alleen beschrijven vanuit modellen en interpretaties die voortkomen vanuit de menselijke geest. Psychosociale

⁴⁷ Immink, F G 2003. De toerekening en inwoning van het heil, Traditievorming en geloofsoverdracht in een (post)moderne samenleving, in *Wapenveld*, 53(1), 33.

aannames en fenomenen die het dus onmogelijk maken om over de werkelijkheid van God te spreken. God is onkenbaar omdat zijn transcendentie verabsoluteerd is. Wel kunnen we spreken over wat de persoon van God doet met ons in onze sociale structuren. God mag dan onkenbaar geworden zijn, we kunnen wel theologie bedrijven vanuit de bestudering van de psychosociale aspecten van het geloof. Bij Kant krijgt uiteindelijk de fenomenale werkelijkheid zijn eigen structuur opgelegd door een (universele) menselijke structuur, waarmee hij de werkelijkheid vorm geeft. Een universele menselijke geest (Immink 2003a:255)

Het postmodernisme gaat nog een stap verder en neemt de positie in dat om het begrip taal te kunnen interpreteren weer taal nodig is. Dat is onmogelijk, omdat taal diffuus is geworden. Bij elk woord heeft zowel de hoorder alsook de spreker een eigen interpretatie. Om deze interpretatie duidelijk te krijgen, zijn weer andere woorden nodig. Deze woorden hebben weer hun eigen set of values and feelings. Op deze manier komen we in een vicieuze cirkel met als resultaat ontologische twijfel aan het begrip taal. In zijn 'In God geloven', en dan vooral in hoofdstuk 12 beschrijft Immink de stroming van het sociaal-constructionisme die hij vooral herkent rond de persoon van Kenneth Gergen.

Volgens het sociaal-constructionisme zijn begrippen en betekenissen gevormd door sociale conventies. Betekenissen en waarden hebben geen vast punt waar aan te refereren is. We kunnen niet meer refereren aan begrippen als waarheid of werkelijkheid omdat het hier om geconstrueerde waarheid en werkelijkheid gaat. 'The basic idea is that not the individual but relationships form the fundamental unit of social and mental life.'⁴⁸

Vanuit de idee van het externe realisme bestrijdt Immink deze gedachte en gaat hij uit van de vooronderstelling dat eigenschappen op zichzelf kunnen bestaan, zoals we al zagen bij Plantinga "These entities exist in their own right and must be distinguished from concrete things like trees, human beings and the like." (Immink 2002a:156). Gevolg is dat waarheid niet onkenbaar is. We kunnen het misschien niet geheel vatten maar diverse aspecten van waarheid, van het transcendente kunnen begrepen worden, en daaruit volgend ook gecommuniceerd worden. Dit omdat ze een bestaan in zichzelf hebben 'consequently, truth is not dependent upon our linguistic behaviour as such' (Immink 2002a:156).

3.3 R.R. Ganzevoort

Het is niet eenvoudig om te omschrijven wat nu 'de insteek' is die Ganzevoort heeft voor zijn theologiseren. In artikelen en boeken komt een grote hoeveelheid aan geschreven materiaal

⁴⁸ Immink, F G 2002. Human Discourse and the act of preaching, in Hermans C A M & Immink F G (eds). *Social Constructionism and Theology*, Leiden: Brill, 150.

tot ons.⁴⁹ Met het risico Ganzevoort tekort te doen zal ik hieronder weergeven wat mijns inziens de hoofdgedachten zijn die ik bij Ganzevoort aantref. Dit zijn:

- sociaal-constructionisme
- narratieve benadering van het pastoraat
- pastoraat gerelateerd aan door seksueel misbruik getraumatiseerde mensen⁵⁰
- macht en onrecht
- kritische houding ten opzichte van 'de evangelische beweging'.

We kunnen het sociaal-constructionisme zien als het uitgangspunt van het denken van Ganzevoort welke wordt uitgewerkt in het verhalende pastoraat. Deze twee zouden we ook kunnen zien als zijn theoretische basis of het perspectief van waaruit Ganzevoort theologiseert.

De drie daarop volgende onderwerpen zijn zaken waar Ganzevoort zich nadrukkelijk over uitspreekt. Het gaat te ver om dit de praktijk te noemen omdat hierin vaak ook een stuk theorievorming plaatsvindt. Op dezelfde wijze kunnen we zeggen dat hij in zijn schrijven over narrativiteit en het sociaal-constructionisme ook regelmatig (zeer) praktisch wordt. Het onderscheid tussen praktijk en theorie is dus wat gekunsteld. Misschien is het daarom beter om de laatste drie thema's fenomenen te noemen, waarmee hij zich regelmatig heeft beziggehouden.

Na kort ingegaan te zijn op de bovenstaande grote thema's bij Ganzevoort, zal ik meer specifiek ingaan op hoe hij tegenover het postmoderne levensgevoel staat, en dan vooral gericht op het begrip spiritualiteit.

- *sociaal-constructionisme* -

Zoals eerder geschreven neemt Ganzevoort zijn uitgangspunt voor veel van zijn theologiseren in het zogenaamde 'sociaal-constructionisme'. Volgens het sociaal-constructionisme verwijzen begrippen en betekenissen niet naar een externe werkelijkheid noch worden ze gevormd in de menselijke geest. Begrippen en betekenissen zijn sociale aannames, conventies en gevolg of product van de intermenselijke communicatie en interactie. Waarheden en betekenisgeving worden geconstrueerd door (groepen van) mensen.

⁴⁹ Ik heb voor deze scriptie dankbaar gebruik gemaakt van de artikelen geplaatst op de persoonlijke website van dr. Ganzevoort (www.ruardganzevoort.nl) en een cd-rom met materiaal die dr. Ganzevoort mij heeft toegestuurd. Het gevolg was dat ik wel de teksten had van de verschillende artikelen en de tijdschriften waarin zij verschenen waren, maar helaas niet de exacte pagina's weer kon geven.

⁵⁰ Naast de aandacht voor het slachtoffer is Ganzevoort ook geïnteresseerd in welke consequenties dergelijke trauma's en crisis' hebben voor omstanders en de gemeenschap er om heen.

Kenneth Gergen formuleert hiertoe vier vooronderstellingen: 1) Wat wij van de wereld verstaan, formuleert niet in zichzelf de termen waarmee zij verstaan moet worden. Er zijn dus geen intrinsieke kenwaarden. 2) De wijzen waarop de wereld wordt begrepen en verstaan zijn sociale conventies, artefacten. 3) De wijze van verstaan is niet rechtstreeks afhankelijk van de empirische validiteit van het perspectief, maar van de relevante sociale processen. 4) Deze concepten zijn voortdurend onderhandelbaar, omdat ze verbonden zijn met andere activiteiten en processen waarin de mens betrokken is.⁵¹

Dit maakt dat Ganzevoort een principiële onderscheid maakt tussen eerste en tweede orde discoursen over God en theologie. Het eerste orde spreken over God, en wat bestudeerd wordt door de praktisch theoloog, wordt gevonden in de geloofspraxis van mensen en gemeenschappen. De dagelijkse praktijk van het geloofsleven en het samen kerk-zijn. Het herkennen en wetenschappelijk verder doordenken van dit eerste orde spreken door theologen, en het in verband brengen met andere disciplines, noemt hij het tweede orde discours.⁵² “We can describe the first order discourse; analyze the constructions and the way these constructions function in the relation to God and in the relation to other individual and social phenomena”⁵³ en “Practical theology investigates how people transcend their existence in the relationship with the ultimate, the divine, God”⁵⁴

- *narratieve benadering van het pastoraat* -

Ganzevoort is een narratief theoloog, of beter gezegd: in de praktijk van zijn pastoraat handelt Ganzevoort het principe van narrativiteit, oftewel verhalend leven. “Het wezen van het leven is het schrijven van het Levensverhaal” schreef hij al in 1989.⁵⁵ Hij plaatst de opkomst van narrativiteit duidelijk tegen de achtergrond van de verschuiving in de maatschappij van modernistisch naar postmodernistisch. Alleen wat dit betreft al maakt narrativiteit gezien het onderwerp van deze scriptie erg interessant. Maar wat is nu narrativiteit, en dan met name binnen de praktische theologie?

⁵¹ Ganzevoort, R R 1998. De praxis als verhaal – introductie op een narratief perspectief, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen:Kok, 18.

⁵² Ganzevoort, R R 2001. Theologie als zwijgen over God?, *Praktische theologie als duidingswetenschap van de geloofspraxis*, in Van der Laan, J H (ed), *Speuren naar geloof. Studies rond geloofspraxis en pastoraal handelen bij het afscheid van Jaap H. van der Laan als hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen*, Kampen, THUK, 60-81.

⁵³ Ganzevoort, R R 2004. What you see is what you get, Social construction and Normativity in Practical Theology, in Hermans, C AM & Moore, E E (eds), *Hermeneutics and empirical research in practical theology. The contribution of empirical theology by Johannes A. van der Ven*, Leiden, 53-74.

⁵⁴ Ganzevoort, R R 2004, Receptivity and the nature of religion, *Journal of Empirical Theology*, 17(1), 115-125.

⁵⁵ Ganzevoort, R R 1989, *Levensverhalen, een verkenning in hermeneutisch crisispastoraat*, Serie pastorale-handreiking, Den Haag, Voorhoeve, 87.

Narrativiteit is het systeem waardoor mensen aan hun ervaring van het tijdelijke en hun persoonlijke ervaringen doel geven in het leven. Narratieve betekenis brengt orde in het leven en een gevoel van richting voor de toekomst. Met andere woorden de mens schrijft zijn eigen verhaal, of, zoals de titel van een publicatie van Gergen zo treffend omschrijft: de mens vormt zichzelf als *The living human document*.

In de communicatie zijn er dan drie verschillende narratieve processen te onderscheiden: 1) het eigen verhaal, 2) het vertelde verhaal, en 3) het (door de luisteraar) ge(re)construeerde verhaal. Ganzevoort omschrijft narrativiteit als volgt: “de verhaalachtige structuur, waarin de verteller vanuit het eigen perspectief het leven ervaart en verstaat en waarin hij of zij een rolverdeling aanbrengt, om zich daarmee te positioneren in relaties en zich te verantwoorden voor het publiek.”⁵⁶

Vanuit narratief perspectief gezien is dan ook een pastoraal gesprek een gesprek waarin het verhaal van de pastorant verbonden wordt met het verhaal van God, en andersom. Door deze dubbele focus - verhaal van mensen én verhaal van God - onderscheidt het narratief pastoraat zich van andere soorten van hulpverlening (de focus op het verhaal van God), en onderscheidt zich van andere vormen van kerkelijke dienst (focus op het persoonlijke verhaal).

Volgens Ganzevoort doet het narratieve pastoraat niet alleen recht aan de mens als gelovig subject, maar is ook God subject en geïmpliceerd schrijver met een eigen verhaal en perspectief. Het verhaal van God aan sich is, in zijn optiek, onkenbaar, maar als de relatie wordt beleefd als één met een dubbel subject, dan komt het verhaal van God impliciet ook aan de orde. “In de ontmoeting van God en mens gaat het dan ook om een relationeel gegeven, waarbij de perspectieven van beiden serieus dienen te worden genomen. Zo wordt ook recht gedaan aan de ervaring van mensen dat God zich openbaart in de werkelijkheid.”⁵⁷

Ganzevoort hanteert voor de pastorale praktijk het model van de bijbelse gelijkenis, waarin het startpunt door Jezus genomen werd in het alledaagse. Hij onderscheidt daarin een viertal fasen: 1) De herkenning van het alledaagse, 2) de vervreemding van het alledaagse, 3) ontsluiting van het vreemde rijk, en 4) antwoord op het vreemde rijk.

Momenten van crisis maken dat er vervreemding optreedt ten opzichte van het alledaagse. Juist deze momenten van vervreemding geven dat de mens open komt te staan voor de

⁵⁶ Ganzevoort, R R 1998. Hoe leest Gij, Een narratief model, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen, 72.

⁵⁷ Ganzevoort, R R 1998. Luisteren en spreken in gelijkenissen, Narrativiteit in het pastoraat, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen: Kok, 115.

transcendentie, dat wat hun bestaan overstijgt. De vervreemding kan dan als ‘disclosure’ worden verstaan, wat maakt dat het vreemde rijk ontsloten wordt en er een openbaringservaring plaatsheeft. Hier komt nu de vraag naar voren hoe we dan antwoord hebben te geven op deze disclosure. Hoe moeten we een plaats geven in ons alledaagse leven, in onze biografie, aan de stem die naar ons toekomt van dat andere Koninkrijk van God?⁵⁸

- *pastoraat gerelateerd aan door seksueel misbruik getraumatiseerde mensen* -

Enkele onderwerpen waarover Ganzevoort met grote regelmaat schrijft, zijn de thema's trauma en crisis, en dan vaak gerelateerd aan seksueel misbruik. Sleutelwoorden in zijn benadering zijn:

- positieve waardering van het lichamelijke, al dan niet geschonden.
- benoeming van het kwaad en de vooronderstelling dat dit op geen enkele wijze gerechtvaardigd wordt door God. Geen ‘goedkope’ vergeving.
- het bijstaan van getraumatiseerde mensen in hun crisis met als doel dat zij hun autonomie weer kunnen (op)bouwen
- teruggave van deze autonomie door middel van ‘empowerment’ en herschrijving van de biografie, het levensverhaal.

- *macht en onrecht* -

Een ander met zekere regelmaat terugkerend onderwerp bij Ganzevoort is de aandacht voor macht en (on)recht. Op zichzelf is dat niet bijzonder, omdat veel andere praktische theologen ook hierover schrijven. Opvallend bij Ganzevoort is echter, dat hij vindt dat een zekere mate van legitimatie van onrecht gerelateerd lijkt te zijn met de schriftuitleg binnen de reformatorisch-evangelische traditie in christelijk Nederland. In zijn optiek is er binnen deze wijze van schriftuitleg te veel aandacht voor de rechtvaardiging van de zondaar. “Ongewild heeft de boodschap van de rechtvaardiging van de zondaars ertoe geleid dat mensen alleen met hun schuld naar God toekunnen en niet met hun machteloosheid of slachtofferschap.”⁵⁹ “De stelling van mijn bijdrage is dat de blinde vlek voor onrecht een rechtstreeks en onbijbels gevolg is van de nadruk op het persoonlijke geloof. Nog een stap verder: dat ze een gevolg is van het eenzijdige accent op zonde en verlossing”.⁶⁰

Gevolg is dat het lijkt, dat er juist binnen de kerk eerder voor de kant van de daders gekozen wordt dan voor de kant van de slachtoffers. Door onrecht niet te benoemen en te snel met

⁵⁸ Ganzevoort, R R 2000. De pastor(ant) als theoloog. De theologische kwaliteit van het pastorale gesprek, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 100, 3.

⁵⁹ Ganzevoort, R R 2001. God voor de schuldigen?, in Smouter, W & Blom, C, *Verzoening tussen mensen en God*, Zoetermeer: Boekencentrum, 84-96.

⁶⁰ Ganzevoort, R R 2000. Onrecht, De blinde vlek van de evangelisch-reformatorische traditie, *Soteria* 17(4), 3-10.

vergeving aan te komen, staan de slachtoffers binnen de kerk te vaak in de kou. Vergeving bepaalt in grote mate het gevoel van in de steek gelaten zijn, als dit gebeurt zonder dat het slachtoffer hierin gekend en betrokken wordt en een (bijna) leidende rol krijgt. Ganzevoort staat daarom een benadering voor waarin de kerk niet te snel met vergeving op de proppen komt zonder dat het onrecht en misbruik erkend en benoemd is. "Dat betekent dat God de verantwoordelijkheid op zich neemt om de machteloze mensen te versterken. De machteloze krijgt bij Hem de ruimte om zoveel verantwoordelijkheid op zich te nemen als hij of zij kan dragen."⁶¹ Hij noemt dit bekrachtiging naar de engelse term 'empowerment'. God die naast het slachtoffer staat, solidair is en recht verschaft aan hen aan wie onrecht is gedaan (Ganzevoort 2000a:3-10).

Hij pleit tevens voor een hernieuwde aandacht voor de bijbelse notie dat God het kwaad niet wilt. Dat het God niet (alleen) gaat om zondigheid 'in het algemeen', maar om concreet kwaad dat de ene mens de andere aandoet (Ganzevoort 1999a).

- *kritische houding ten aanzien van 'de evangelische beweging'* -

In een aantal artikelen valt de soms zeer kritische kijk op, die Ganzevoort heeft op 'de evangelische beweging' in Nederland. Hij neemt beslist geen blad voor de mond om aan te geven hoe hij denkt over bijvoorbeeld de mannenbeweging, homiletiek en (voornamelijk evangelische) zelfhulp literatuur binnen evangelisch Nederland. Het mag vanzelf spreken dat zijn kritiek niet altijd als even gewenst wordt ervaren binnen deze beweging. Veel van zijn kritiek is gericht op wat je, in zijn optiek, zou kunnen noemen een verkeerd bijbelgebruik. Het gebruik van de bijbel is volgens Ganzevoort te veel exemplarisch "Op enkele details na is de grote lijn wel Bijbels. Het is alleen te beperkt, teveel denkend vanuit een bepaald menselijk vooropgezet standpunt, en te weinig rekeninghoudend met de lijnen die de schrift zelf trekt."⁶² en "Evangelischen pretenderen bijbelgetrouw te zijn, maar lopen het risico de tekst enkel als kapstok te gebruiken."⁶³ Het mag, gezien het voorafgaande, duidelijk zijn dat wat dit betreft Ganzevoort een ander, meer in de lijn van het sociaal-constructionisme, lezen van de bijbel voorstaat.

3.3.1 Persoonlijk betrokken zijn, op ervaring en beleving

Inherent aan het vormgeven van het pastoraat vanuit een narratief-constructionistisch perspectief is, dat er aandacht is voor het persoonlijke. De beginsituatie is de persoonlijke om-

⁶¹ Ganzevoort, R R 1999. Trouw 19 januari 1999. Het einde van een tandeloze God?

⁶² Ganzevoort, R R 1994. Doe het zelf?, Gevaren en mogelijkheden van pastorale zelfhulp literatuur, *Soteria* 11(2), 2-13.

⁶³ Ganzevoort, R R 1998. Paradoxen van evangelisch preken, *Soteria* 15(2), 33-41.

standigheid van de pastorant.⁶⁴ In al de artikelen over de praktijk van het pastoraat komen we deze denktrant tegen bij Ganzevoort. Hoe is het persoonlijke verhaal in overeenstemming te brengen met het verhaal van God? Hierin gaat hij ook niet het punt van ervaring en beleving uit de weg. Op een gegeven moment komt hij zelfs tot de conclusie dat de aansluiting bij het postmoderne mogelijkerewijs “mean new inspiration by mystic life”⁶⁵ betekent voor de (praktische) theologie.

Op één punt wordt hij echt meer op persoonlijke ervaring gericht in zijn denken en dat is op het punt van de toepassing van het narratieve model voor pastoraat. Vervreemding van het geleefde verhaal kan leiden tot breukmomenten. Momenten waarin een crisis kan ontstaan. Volgens Ganzevoort staat de mens juist op die breukmomenten meer dan anders open voor dat wat ons transcendeert. De persoonlijke betrokkenheid op, en beleving van het transcendente is dan het grootst. Wat dat transcendente is, laat hij echter vaak in het midden. In een aantal artikelen kleurt hij die transcendentie in vanuit het Koninkrijk van God, terwijl op andere momenten hij hier op geen enkele wijze een toespeling op de inhoud van het transcendente maakt. Hij kan, als hij consequent sociaal-constructionistisch wil zijn, natuurlijk ook niet anders. Nogmaals: de praktische theologie wordt gevormd vanuit de belevingswereld van de kerkmensen en de discoursen die hij voert met zijn omgeving.

Als deze kerkmensen transcendentie (lees: openbaring) ervaart in zaken van buiten het domein van de klassieke theologie, dan dienen we dat als praktisch theoloog te verdisconteren. Hij geeft hierbij ruim baan voor de persoonlijke beleving: “To understand pathic transcendence properly, we should always relate revelation with experience. We can only speak of revelation when it is experienced in one way or another. The first reason for this is epistemic, in the sense that without experience we have no way of knowing about revelation. A second reason has to do with communication. If we speak of revelation without experience, we fall prey to the precise insulation described above. It is experience that makes it possible to communicate with others. There is, however, a third and more fundamental reason: if there is no experience, the boundaries of our existence have not been surpassed and thus revelation has

⁶⁴ Ik wil hier overigens op geen enkele wijze de indruk wekken dat pastoraat vanuit een ander perspectief vormgegeven niet persoonlijk betrokken is of kan zijn. Het gaat mij erom duidelijk te krijgen dat pastoraat dat structuur krijgt vanuit het sociaal-constructionisme, zijn beginpunt neemt in de persoonlijke situatie van de mens en dus bij uitstek persoonlijk betrokken zal zijn. Zo niet, dan zal het ophouden sociaal-constructionistisch te zijn. Een waardeoordeel of deze wijze van pastoraat bedrijven confessioneel verantwoord en effectief is, is niet van toepassing wat deze scriptie betreft.

⁶⁵ Ganzevoort, R R 1996. The splintered cross, Changes and chances for the church in postmodern times, in Hallebeek J & Wirix L J (reds) *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*. Zoetermeer: Boekencentrum, 46-57

not occurred at all.”⁶⁶ Voor deze ontmoeting met God, of dat wat ons transcendeert, kunnen rituelen een belangrijke bijdrage leveren omdat het de mens ontvankelijk maakt voor deze ‘onmogelijke’ ontmoeting. Wat dan overblijft in deze ontmoeting is niet een uitgekristalliseerd verhaal, maar fragmenten van al wat goed, mooi en goddelijk is. Wat dan nog overblijft, zegt Ganzevoort, is geloof.⁶⁷ En deze fragmenten van geloof zullen we eerder vinden in de menselijke werkelijkheid, dan in een geloof in Jezus Christus als een samenhangend geheel, willen we de aansluiting bij het postmodernisme willen vinden, dan wel behouden.

3.3.2 Subjectieve zingevingarbeid, zo nodig, voorbijgaand aan de metafysica

Het is niet eenvoudig aan te geven wat de gedachten van Ganzevoort zijn ten aanzien van zingeving zonder hierbij zijn ideeën over religie en spiritualiteit te betrekken. De mens geeft zelf betekenis aan zijn leven, of vanuit een narratief perspectief gezien, schrijft hij zijn eigen levensverhaal. De mens is autobiograaf. Deze zingeving kan spiritueel vormgegeven worden als het betrokken is op de geestelijke werkelijkheid. Ganzevoort noemt dit spiritualiteit. Als deze geestelijke betrokkenheid verder toegespitst wordt als zijnde een betrokkenheid op God dan noemt hij dat geloof.⁶⁸

Hij onderscheidt bij deze betrokkenheid op God een tweetal bewegingen. Van binnen naar buiten, en een beweging waarin we ervaren dat onze grenzen van buiten naar binnen worden overschreden. Deze tweede beweging - van buiten naar binnen - noemt hij openbaring. Deze beweging hoeft voor Ganzevoort niet per definitie te behoren tot het domein van de religie: “but again it is not limited to the realm of religion. Every time we are spoken to, our boundaries are crossed or transcended.” (Ganzevoort 2004c:149-164).

Deze momenten van transcendentie zijn niet alleen passief te duiden. De mens kan ook de omgekeerde beweging van binnen naar buiten actief construeren. Ganzevoort ziet hierin, meer en meer, een vormgeving van de transcendentie vanuit het menselijke perspectief. Hij denkt hierbij aan de uitdrukking van menselijke verlangens, sacralisering en magie. Met name komt dit naar voren in de hernieuwde aandacht voor rituelen.⁶⁹ “In other words: the rituals of our times are active crossings, transcendence inside out, and less pathic, transcendence

⁶⁶ Ganzevoort, R R 2004. Rituals and the decay of the word, in Holtrop P N, Lange F de & Roukema R (eds), *The passion of protestants*, Kampen: Kok 149-164.

⁶⁷ Ganzevoort, R R 2003. *The Social Construction of Revelation*, Paper for the sixth biennial conference of the international Academy for Practical Theology, Manchester (UK), April 11th to 16th.

⁶⁸ Ganzevoort, R R 2000. Hopen op herstel of geloven in gebrokenheid. Theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen, in *Heelt de tijd alle wonden? Over trauma en pastoraat*. (Pastoraal Cahier 11), 13-32, Wolfheze: Afdeling Geestelijke Verzorging De Gelderse Roos. Zie wat dit betreft ook Ganzevoort R R 2000c.

⁶⁹ Ganzevoort ziet eenzelfde beweging ook in de ‘mantra-like songs’ die gebruikt worden in de pinkstertraditie en de in de protestantse traditie, ondanks de sterke afwijzing van het magische, in een ‘oracle-like’ gebruik van de bijbel.

outside in.” Ganzevoort 2004c:149-164). Deze rituelen sluiten dan ook primair aan bij wat wij als mens nodig achten, onze spirituele ervaringen, verlangens en betekenisgeving.

Met andere woorden: er is actieve betekenisgeving die verder gaat dan tot ons komende acties en bewegingen van het goddelijke. Juist door middel van (onder andere) rituelen, vormt de mens zichzelf een transcendente beweging van binnen naar buiten, of van beneden naar boven. De mens - het subject - duidt (construeert) namelijk zelf momenten en gebeurtenissen als religieus.

Dit is, waar Ganzevoort, vanuit zijn constructionalistische kijk op de werkelijkheid, bij aan wil sluiten. Het gaat hem er niet om of iets werkelijk, ontologisch religieus is, maar welke religieuze constructie er als relevant ervaren wordt. Wat is de sociale constructie? Wat betekent het dat dit fenomeen als religieus ervaren wordt? In zijn optiek hebben deze religieuze constructies de vorm van een antwoord op dat wat als openbaring wordt herkend. Deze openbaring kan echter best vanuit een andere filosofie of religie dan het christendom tot ons komen.

3.3.3 Pluriformiteit en eclecticisme

“In het postmodernisme zijn de belevingen van waarde en zin subjectief pluralistisch en kunnen vanuit allerlei filosofische en godsdienstige tradities ontvangen worden.” zagen we in de checklist uit paragraaf 2.4. Is dit ook op van toepassing op het denken van Ganzevoort? We moeten hierop antwoorden dat dit inderdaad in ‘zekere mate’ het geval is. Ganzevoort levert zich echter niet uit aan een puur eclecticische en pluriforme basis voor zijn theologiseren, maar gaat wel uit van de veronderstelling dat dit een gegeven is binnen de kerken. Gezien zijn denken vanuit het sociaal-constructionisme is dit ook een logisch gevolg. Dat wat binnen de religiositeit en het kerk-zijn een plaats heeft, mag en moet onderwerp zijn van het tweede orde denken, het theologiseren.

In zijn inauguratierede⁷⁰ vraagt hij voor het verschijnsel van de “Gelebte religion” uitdrukkelijk aandacht. De (post)moderne mens vormt vanuit allerlei verschillende gedachten, filosofieën en theologische percepties, zijn eigen ‘set of values, en spiritualiteit. Dat doen ze binnen de kerk alsook daarbuiten. Ook gebruiken de mensen materiaal van binnen de kerk en van daarbuiten. Met andere woorden: voor de vorming van zijn persoonlijke geloof kan de kerk mens materiaal gebruiken van meer kerkelijk gevormde religieuze bronnen alsook oosterse

⁷⁰ In mei van 2006 bij uitgeverij Meinema te Zoetermeer het boek ‘De hand van God en andere verhalen, Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden’ van dr. Ganzevoort, geschreven op basis van de oratie, uitgekomen. Helaas konden we een verwerking van deze publicatie niet meer meenemen in dit werkstuk.

inspiratiebronnen.⁷¹ Zoals we al eerder zagen, wil Ganzevoort liever aansluiten bij de praktijk in het vormen van zijn praktische theologie, dan dat de praktische theologie normerende uitspraken doet voor de praktijk. "The question is this: Do you believe that theologians should make normative statements and provide the right strategies for the church (and/or society)? It seems to me that answering 'yes' to this question grants the theologian an authority that he or she does not merit." (Ganzevoort 2004a).

Is Ganzevoort hiermee nu een theoloog die puur uitgaat van een pluriformiteit en eclecticisme in zijn denken? Nee, mijns inziens niet, maar hij is zich wel degelijk bewust van wat er op het kerkelijke erf speelt en wil dit verdisconteren in zijn praktische theologie.

Aan de andere kant moet gezegd worden, dat hij binnen het domein van de theologie, het zogenaamde tweede orde denken, op een bepaalde manier wel eclecticisch te werk gaat. De pastor wordt geadviseerd om verschillende rollen paraat te hebben om het verstaan binnen de pastorale relatie, te bevorderen en te komen tot werkelijke communicatie. Met andere woorden: de mogelijkheid van de pastor om meerdere rollen aan te kunnen nemen, vergroot de kans om tot werkelijk verstaan te komen. Verstaan vanuit de context waar de pastorant zich bevindt. Om tot dit verstaan te komen dient de pastor verschillende godsbeelden paraat en toepasbaar te hebben in zijn spreken over God. Door complementaire rollen te schetsen en te vertalen, vergroot hij hiermee de kans tot ontmoeting tussen, en verstaan van, dat wat de mens transcendeert.⁷² Dit mogen dan best rollen zijn die ontleend worden vanuit anders geïnterpreteerde theologische bases zoals bevrijdingstheologie of een meer feministisch georiënteerde theologie.⁷³

3.3.4 Authenticiteit

Ganzevoort heeft veel aandacht voor authenticiteit in het pastoraat. Voornamelijk denkt hij hierbij aan het functioneren van de pastor in zijn rol. Van belang voor hem is dat de pastor zich goed bewust is van de rol(len) die hij speelt in het (narratieve) drama. De pastor heeft een grote invloed in het al dan niet slagen van de pastorale ontmoeting en een ontmoeting van de pastorant met God. Principieel kiest hij hierbij niet voor een inzet op een hoog theoretisch niveau maar meer vanuit de vraag hoe mensen in elkaar zitten, welke rollen ze spelen en wat de gevolgen zijn van dit rollenspel, ook voor de pastor: "Het erkennen van de frag-

⁷¹ Ganzevoort, R R 2005. *De hand van God en andere verhalen, Praktische Theologie als hermeneutiek van de geleefde religie*, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Pastorale Theologie aan de faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam op 28 september 2005.

⁷² Ganzevoort, R R 1999. Stemmen van het zelf en rollen van God. Fragment en identiteit in religie en pastoraat, in *Praktische Theologie*, 26(1), 3-23.

⁷³ Ganzevoort, R R 2005. Als de grondslagen vernield zijn..., Over Trauma, Religie en Pastoraat, in *Praktische Theologie*, 32(3), 344-361.

menten, van de meerstemmigheid in de identiteit van de individuele pastor kan bijdragen aan een flexibele en adequate ontmoeting” (Ganzevoort 1999b). Binnen het narratieve pastoraat zal dan ook niet direct aansluiting gezocht worden bij het speciale of transcendente maar juist bij het alledaagse. Vanuit dit alledaagse wordt de blikrichting verplaatst naar het bijzondere, dat wat ons vervreemdt van de beginsituatie waarna er mogelijk aandacht komt voor het transcendente. Dit is echter alleen maar mogelijk als er een aansluiting is gevonden bij wat ons dagelijks bezig houdt, dat de pastor niet ‘ook’, maar ‘juist’ aandacht heeft voor waar de pastoraat staat in het dagelijkse leven.

De vanzelfsprekendheid dat de pastor met een haast goddelijk gezag kan spreken, heeft opgehouden te bestaan. In de postmoderne samenleving heeft er een verschuiving plaatsgevonden en deze is nog steeds bezig plaats te vinden van professie naar professionaliteit. Steeds minder is het predikantschap nog een ‘zijnsberoep’, maar meer een ambacht. Het gevolg is dat de pastor het spreekrecht moet verdienen en er meer accent op de authenticiteit van de persoon komt te liggen. “The new community of believers will not be ruled by tradition and heteronomy, but by the personal inspiration each and every one of us can find in the biblical narrative of God and humankind, by the personal and individual relation with Jesus, and by the recognition that the Spirit is present and active in each single follower.” Ganzevoort 1996b).

Van groter belang zal zijn de mate van betrouwbaarheid dan dat de vraag gesteld zal worden naar de waarheid. Belangrijker is dat God betrouwbaar is en de bijbel een betrouwbare kenbron, dan dat de criteria gezocht worden in logica en historische waarheid. Volgens Ganzevoort kan dit betekenen dat er nieuwe aandacht komt voor een meer mystieke spiritualiteit en minder voor confessionele beweringen en verklaringen. Of heel kernachtig uitgedrukt: “if we are to be post-modern christians, we can only do so by being christian postmodernists.” Ganzevoort 1996b).

3.3.5 Gericht op de humaniteit

Net als bij de beschrijving van het werk van Immink wil ik twee aspecten onderscheiden van het begrip humaniteit, de medemenselijkheid en de menswording. Over geen van beide aspecten heeft Ganzevoort expliciet geschreven. Dat wil echter niet zeggen dat hij hiervoor geen aandacht heeft. Met name voor de idee van de menswording kunnen we bij Ganzevoort wel degelijk aandacht vinden. Hij denkt hierbij aan termen als ‘Autonomie’ en ‘Empowerment’

Het is van groot belang bij Ganzevoort dat de mens autonoom is. De mens heeft het recht op zelfbeschikking. Op het moment dat er geweld optreedt, kan dat ertoe leiden dat mensen hiervan slachtoffer worden. Een van de belangrijke aspecten in het pastoraat aan slachtoffers van geweld is, dat de mens zijn autonomie, zijn keuzevrijheid, weer herwint. Voor Ganzevoort is dat niet het eindpunt maar een uitgangspunt voor het pastoraat. Zonder autonomie kan er geen sprake zijn van vergeving, want “het proces van vergeving veronderstelt autonomie, het vermogen om het perspectief van de ander in te nemen...” (Ganzevoort 2005b: 344-361). Kan de ander niet vrij kiezen dan is hij niet autonoom en wordt hij alsnog in de slachtofferrol gedrukt. Zonder gezonde autonomie is het niet mogelijk te komen tot toewijding aan het besluit van vergeving, noch tot de overgave aan God. Het slachtoffer zal zich gedwongen blijven voelen, en dus slachtoffer blijven. Pas als de mens in keuzevrijheid besluit om te vergeven, houdt hij daarmee ook op om slachtoffer te zijn, en de dader om dader te zijn (Ganzevoort 2003c:17-33).

Om tot deze autonomie te komen pleit Ganzevoort voor empowerment of bekrachtiging. Hij verstaat hieronder de idee dat God mensen bekrachtigt om zelf verantwoordelijkheid te nemen. De macht van God en de onmacht van de mens zijn niet elkaars tegenpolen en worden niet tegen elkaar uitgespeeld. God versterkt machteloze mensen, zodat zij weer op eigen benen kunnen staan en de ruimte krijgen om die verantwoordelijkheid op zich te nemen die zij aankunnen. Dit kan alleen gebeuren als er niet meer in het stramien van ‘tegenover’, maar in dat van ‘verbondenheid’ wordt gedacht. Er is dan ook geen sprake van tegenover, maar eerder van samen de weg gaan tot autonomie en autoriteit, stap voor stap (Ganzevoort, 1999a).

3.3.6 (Holistische) betrokkenheid op cultuur en maatschappij

Ook wat Ganzevoort betreft hebben we, net als bij Imminck, geen negatieve gedachtegang gevonden wat betreft een betrokken zijn op de cultuur en maatschappij. Juist het tegenovergestelde is waar. De cultuur krijgt een belangrijke plaats binnen het denken van Ganzevoort. Dit denken komt echter niet voort vanuit een holistische totaalvisie maar meer vanuit een constructionistische (totaal)visie. Ganzevoort probeert juist door zijn denken vanuit het sociaal-constructionisme, het cultuurgoed en de betrekking tot de maatschappij te verdisconten. De mens staat in contact, in discours, met anderen om hem heen en met de maatschappij. Dat bepaalt (mede) de kijk op de werkelijkheid en de betekenisgeving van de dingen. In zekere zin kunnen we zeggen dat Ganzevoort het primaat van het kennen van de dingen juist legt bij de cultuur en de maatschappij. Want, in navolging van Gergen, gaat hij er vanuit dat de ‘wijzen van kennen en verstaan’ altijd onderhandelbaar zijn, juist omdat ze verbonden zijn met andere activiteiten en processen waarin de mens betrokken is. Met andere

woorden: vanuit de betrokkenheid van de mens op cultuur en maatschappij raakt de mens in discours en vormt hij zijn kenwijze. Dat maakt ook dat hij een meer door godsdienst wetenschappelijke dan een door een confessie bepaalde theologie voorstaat (Ganzevoort 2005a).

Opgemerkt moet nog worden dat we nergens bij Ganzevoort een kritiekloze aanvaarding van een cultuur(element) hebben gevonden. Regelmatig gaat hij in gesprek met de cultuur en probeert hij de opties open te houden. Opvallend daarin is dat hij, zonder zich nu werkelijk uit te leveren aan een bepaalde richting, probeert inductief bezig te zijn. Vanuit de algemene praktijk van het dagelijkse spreken over God (in betrokkenheid op cultuur en maatschappij) komt hij tot uitspraken over theologie. Dit is voor hem een principiële zaak. Het tweede orde spreken over God (de wetenschappelijke doordenking) is gebaseerd op het eerste orde spreken (de dagelijkse praxis van de religie en het kerk-zijn). In plaats van het vanuit de theologie doen van normatieve uitspraken voor de praktijk, krijgt juist de praktijk het primaat en daarmee, vanwege zijn sociaal-constructionistische visie op de werkelijkheid, krijgen de maatschappij en cultuur hierin een belangrijke plaats. Een praktische theologie 'bottom up' en niet 'top down', ook wat betreft de invloed op en komend vanuit cultuur en maatschappij.

3.3.7 De onmogelijkheid van (talige) representatie van de dingen

Wel degelijk zien we bij Ganzevoort de idee van de onmogelijkheid tot representatie terugkomen. Wat hierbij opvalt, zijn een tweetal zaken. Ten eerste gaat hij uit van onkenbaarheid van God. Hij staat hierbij sterk in de traditie van onder andere Johannes A. van der Ven. God en de openbaring zijn ten diepste onkenbaar, en daarom past het ook niet om over het transcendente uitspraken te doen.⁷⁴ "When He reveals Himself, He hides from the human eye. He is present among us, and still we can never get hold of Him." (Ganzevoort 1996b:46-57). Wat overblijft, is een spreken over dat wat empirisch te bezien en te analyseren is, namelijk de werking van God in het dagelijkse leven, en zelfs dan nog met de grootste terughoudendheid: "Het lijkt mij voor de gehele theologie, maar zeker voor de praktische theologie van het grootste belang om zo lang mogelijk te zwijgen wanneer gevraagd wordt hoe God spreekt en handelt." (Ganzevoort 2001b:60-81). Doctrines hebben binnen de theologie de functie te beschrijven en te beantwoorden van dat wat niet gekend kan worden. Het directe object van onderzoek kan daarom alleen maar 'geloof' zijn omdat het subject God niet onderzocht kan worden.

De tweede lijn die we zien bij Ganzevoort vloeit voort uit deze stellingname. In het al eerder omschreven sociaal-constructionisme gaat Ganzevoort, in navolging van filosofen als Gadamer en Ricoeur, ervanuit dat er geen "direct access to the original meaning of texts nor to

⁷⁴ Ganzevoort, R R 1998. Paradoxen van evangelisch preken, *Soteria* 15(2), 33-41.

the intrinsic meaning of present praxises.”⁷⁵ Met andere woorden: betekenis en waarheid kunnen niet gevonden worden in de tekst, maar alleen in de mate in hoeverre deze tekst doorwerkt in het leven van alledag. In welke mate geven mensen, in hun persoonlijke discours, waarde en betekenis aan een tekst, ervaren zij het als waar en waardevol. In welke mate voldoet een tekst of situatie aan de ‘plausibiliteitscriteria’ die een groep eraan stelt. Waar is niet wat ontologisch gezien waar is, maar wat wij als groep voor waar houden (Ganzevoort 1999b:3-23). Juist op die processen richt zich Ganzevoort, omdat deze processen met empirische instrumenten gemeten en geanalyseerd kunnen worden. De eigenlijke tekst (lees: openbaring) kan dat niet.

⁷⁵ Ganzevoort, R R 2003. Models for practical Ministry, Methodological considerations pertaining to the construction of models from the description of the situation and its theological interpretations, in Ganzevoort R R & Faza-kas S (eds), *Amt und Professionalität. Ministeriality and Professionality. Papers of a Working Conference*. Debre-cen/Kampen, Internal publication, 77-84.

4. Een eigen visie

“Eenling: Dat is net iets anders dan solo. Alleen als authentieke eenling kun je echte relaties aangaan.”⁷⁶

4.1 Inleiding

Het is bijna ondoenlijk om het werk van Immink en Ganzevoort te vergelijken, omdat het zo ver uit elkaar ligt. De uitgangspunten voor hun theologiseren en dus ook voor het pastoraat staan werkelijk op bepaalde punten lijnrecht tegenover elkaar. In dit hoofdstuk wil ik toch proberen tot een beperkte analyse van het werk van deze twee academici te komen, die ik naast een door mij gekozen visie op bijbels pastoraat wil leggen. De verbinding van de analyse en de eigen definitie voor pastoraat, geeft aandachtspunten voor een bijbelse pastorale benadering die ook relevantie heeft voor postmoderne mensen.

Mijn uitgangspunten voor de analyse van Immink en Ganzevoort kunnen worden gevonden in de criteria die opkomen vanuit het postmodernisme, de zogenaamde checklist uit paragraaf 2.4. De eigen gekozen definitie voor pastoraat vindt haar grond in een heilshistorisch verstaan van de Bijbel. In mijn optiek is de Bijbel het levende woord van God waarin we kunnen zien wat de doorgang van het heil is in de loop van de geschiedenis. “De heilsgeschiedenis vormt één geheel van woorden en daden Gods die in tijdsorde en volgorde nauw met elkaar samenhangen en die zich uittrekken van de oertijd tot en met de wederkomst.”⁷⁷ De Bijbel heeft om die reden autoriteit en zeggingskracht over het leven hier en nu.

4.2 Een analyse – De visies van Immink en Ganzevoort op geloof en pastoraat

Immink stelt in zijn denken het komen van God als voorwaarde voor een mogelijke relatie. Het initiatief ligt voor 100% bij God en de mens antwoordt (3.2). Geloof is een persoonlijke verhouding met God. Sterker: het is een handeling van God die om een reactie vraagt. Al het spreken over God vindt dus zijn voeding van buitenaf, of beter: van bovenaf.

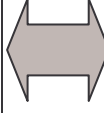
Vanuit deze voorstelling is het dus de taak van de pastor om de persoonlijke levenssituatie te leren verstaan vanuit het God-mens discours. Als dat volgens de bedoeling van God is, ont-

⁷⁶ Uitspraak van Bram Moerland, tijdens een publiek debat, georganiseerd door VU-podium, De Rode hoed en Kerk & Wereld. Het thema van de avond was “de godsdienst is dood, lang leve de religie” naar aanleiding van een essay van Jan Oegema in dagblad Trouw op 19 maart 2005, onder de titel “De toekomst der religie is begonnen”, waarin hij aandacht vroeg voor de zogenaamde ‘soloreligieuzen’. *Reformatorsch Dagblad* 9 november 2005. Soloreligiositeit heeft antichristelijke spits.

⁷⁷ Wentsel, B 1991. *God en mens verzoend, Incarnatie, verzoening, koninkrijk van God, Dogmatiek deel 3b*, Kampen: Kok, 18-19.

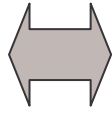
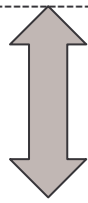
staat er vrijheid om in het leven te staan en komt de mens tot zijn (goddelijke) bestemming en bedoeling. Pastoraat is dus de mens betrekken op de heilsopenbaring.

In een eenvoudig schema zou de relatie tussen het goddelijke en de mens, volgens Immink, als volgt zijn weer te geven:

Stap 1		Stap 2		Stap 3	
God is het subject van het discours tussen God en mens. Door middel van binding aan de openbaring wordt de mens gevoed. Geloof ontvonkt aan God.	God Mens	De mens raakt door middel van zijn kennen, voelen en intenties betrokken op God. Er ontstaat een antwoordrelatie.	God Mens	Vanuit dit discours met God ontstaat er vrijheid om in het leven te staan. Het leven wordt opengebroken en er ontstaat zingeving. De mens raakt betrokken op de ander.	 Mens

Bij Ganzevoort zien we een andere beweging plaatsvinden. De mens heeft geen toegang tot het verhaal van God 'an sich'. Met andere woorden: het is onmogelijk om te spreken over wat God in een mensenleven deed, doet of zal doen, zonder dat daarbij het intermenselijke discours en beleving betrokken wordt. Vanuit de menselijke beleving en ervaring - het 1^e orde discours - kunnen gedachten gedestilleerd worden over hoe het goddelijke is - het 2^e orde discours (3.3). Zonder het spreken van beneden kan er inhoudelijk dus niets over boven gezegd worden. Immers: begrippen en betekenissen zijn sociale aannames, conventies en het product van intermenselijke communicatie en constructies (3.3).

In een schema zou het denken over de relatie met God volgens Ganzevoort als volgt uitzien:

Stap 1	Stap 2
In het dagelijkse (kerkelijk) leven vindt communicatie plaats over hoe de relatie met het goddelijke beleefd wordt. Er wordt betekenis gegeven aan deze relatie. Het spreken over God wordt gevonden in de geloofspraxis van mensen.	
	God is geïmpliceerd schrijver met een eigen verhaal. Op het moment dat de mens een relatie beleeft die hem of haar transcendeert, dan ontstaat er ook een wisselende verticale relatievector. Er ontstaat een openbaringservaring. God openbaart zich in de werkelijkheid.
	God ----- Mens

In het leven ontstaat de mogelijkheid dat de mens open komt te staan voor het transcendente, een openbaringservaring heeft. Vaak gebeurt dit in een crisissituatie. De taak van de pas-

tor is om de medemens bij te staan om antwoord te geven op deze stem die tot ons komt van de andere kant, en het een plaats te geven in de eigen levensloop. Pastoraat is dus de (heils)openbaring betrekken op de menselijke situatie.

4.3 Een analyse – De visies van Immink en Ganzevoort op postmoderne spiritualiteit

Ook hier is opvallend dat Immink en Ganzevoort posities innemen die tegenover elkaar lijken te staan. Als we alle voors en tegens zouden gaan 'optellen' dan kan er gezegd worden dat Ganzevoort veel beter 'scoort', wat betreft het aansluiten bij een postmoderne spiritualiteit, dan Immink. Op zich is dit niet zo heel erg verwonderlijk. Ganzevoort heeft bewust de keuze gemaakt om aan te willen sluiten bij het postmodernisme. Als mensen postmoderne christenen willen zijn, moeten ze christelijke postmodernisten worden (3.3.4). Vanuit zijn visie op theologie (spreken van God) en de keuze die hij maakt om zijn beginpunt te nemen in het Sociaal-constructionisme (3.3), is dit een logisch gevolg. Hij is in ieder geval consequent.

Aan de andere kant is ook Immink juist heel consequent in zijn denken. Hij sluit veel minder aan bij het postmodernisme dan Ganzevoort, juist omdat hij de keuze maakt om zijn uitgangspunt te nemen in het komen van God naar de mens. Bij hem prevaleert het komen van God in de geschiedenis boven het hier en nu. Wat is er te leren van het verleden en de heilshistorie voor de situatie waar de mens zich nu in bevindt (3.2.1)?

Betekent dit nu dat alleen bij Ganzevoort contouren van een spiritualiteit zichtbaar worden die aansprekend zijn voor de postmoderne mens? Heeft Immink zich door zijn positiekeuze wat deze discussie betreft buiten spel gezet? Nee, in onze optiek niet. Ik wil daarom in het vervolg van deze paragraaf een aantal accenten leggen bij de sterke en mindere sterke punten van beide theologen wat betreft de aansluiting bij het postmoderne levensgevoel.

4.3.1 Immink

Sterk bij Immink is de verbinding tussen het beleden geloof en het geleefde geloof. Hij spreekt in dit geval over 'existentiële betrokkenheid' (3.2). In zijn optiek kan het niet bestaan dat de mens een relatie heeft met het goddelijke en daarbij niet verandert. In zijn visie gaat het geloof je leven bepalen. Vanuit deze verandering gaat de mens gemeenschap zoeken en ervaren met de mensen om zich heen. Het beginpunt van het geloof ligt echter duidelijk verankerd in het goddelijke spreken van God naar de mens toe. Pas als dat gebeurt dan gaat de mens antwoord geven en ontstaat er een relatie, gemeenschap tussen beide subjecten (3.2).

In zekere zin zit dezelfde lijn wat hem betreft ook in de onderlinge gemeenschap. Als de mens veranderd, wordt door de relatie met God zal hij contact zoeken met de medemens en maatschappij. Er ontstaat als het ware een tweede discours. De beleving van de relatie met het transcendent is voorwaarde om te komen tot een wezenlijke relatie met de medemens (3.2.5). Het is de sleutel tot de gemeenschapsbeleving en het bepaalt de houding ten opzichte van cultuur en maatschappij. Zonder de doorwerking van het God-mens discours in het leven kan er geen intermenselijk discours ontstaan.

In mijn optiek is dit relevant voor een postmoderne spiritualiteit. Het vraagt een hoge mate van authenticiteit. Zonder werkelijke doorwerking van het God-mens discours vindt er geen werkelijke communicatie plaats met de medemens. De beleving van de relatie met God, of-ewel de spiritualiteit, is voorwaarde tot communicatie. Als deze relatie met God als 'echt' wordt ervaren, dan ontstaat er begrip en respect. Dit is echter alleen mogelijk als het als 'authentiek' wordt ervaren. Juist door de relatie met het transcendent als voorwaarde te zien voor een relatie met de medemens legt Immink een basis voor een postmodern mens om het geloof te zien als iets authentieks. Het geloof dient het leven te veranderen. De mens ontdekt de werkzaamheid van God in zijn leven. Of met andere woorden: "It does work". Deze 'it' is wat Immink betreft echter niet te vertalen met het engelse woord *believe*, maar veel meer met het woord *faith*.

Dat dit geloof werkelijk 'werkt', zal dan ook blijken uit het ervaren van gemeenschap. Immink legt de nadruk op de beleving van werkelijke gemeenschap. Gemeenschap gekleurd vanuit de relatie met God (3.2.5). Gemeenschap gevormd door hen die een gezamenlijke relatie ervaren met God, door mensen die allemaal (dezelfde) doorwerking ervaren van God in hun leven en dat leven daardoor laten bepalen. Gevolg is dat het gevoel van authenticiteit niet alleen beleefd wordt bij de enkeling, maar ook bij de groep als geheel. Dat deze gezamenlijkheid ook automatisch betrokken raakt op cultuur en samenleving is wat betreft Immink een veronderstelling. In zijn optiek is gemeenschap zonder bewogenheid onmogelijk (3.2.5). De kerk wordt dan geen instituut, maar een warme gemeenschap van mensen die een gezamenlijke basis hebben in het beleven van een God-mens discours.

Bij Immink is, vanuit postmodern oogpunt gezien, een minder sterk punt zijn keuze voor de toch wat geringe eigen invloed van de mens. Zoals bleek uit de checklist van paragraaf 2.4 brengt het postmoderne levensgevoel met zich mee dat er juist grote waarde gehecht wordt aan controle. De postmoderne mens wil zelf doen, vormgeven en betrokken zijn. Deze aandacht voor het 'actieve' binnen het postmodernisme zien we weinig verdisconteerd bij Immink. Hij heeft wel degelijk aandacht voor het persoonlijke, zoals we al eerder zagen, maar

het gevoel komt naar boven dat het geloof iets is dat je haast overkomt. De mens 'raakt' betrokken op het transcendente maar eigen initiatief en diversiteit krijgen bij Immink een ondergeschikte plaats. Zo is God de gever van zinervaring en is er in zijn optiek dus weinig eigen 'zingevingarbeid'. De spiritualiteit is gegeven met de relatie en komt er uit voort, en dat geeft dat er minder ruimte is voor subjectiviteit en pluriformiteit.

Een andere mogelijk zwakkere kant is dat hij er voor kiest om juist een tegenover positie in te nemen ten opzichte van de 'klassieke' postmoderne thema's als de kenbaarheid en eenduidigheid van begrippen als waarheid en taal. Waarheid is voor Immink kenbaar en taal is niet voor menigerlei uitleg vatbaar (3.2.7). Dit betekent dat er, wat hem betreft, over de transcendentie in zekere mate kenmerkende uitspraken te maken zijn. Wat dit betreft is Immink dus allesbehalve postmodern te noemen.

4.3.2 Ganzevoort

Zoals al eerder gezegd sluit Ganzevoort veel meer aan bij de vraag die tot ons komt vanuit het postmodernisme. Zijn visie op pastoraat is erg persoonlijk betrokken en neemt zijn uitgangspunt in de mens waar hij zich op dat moment ook bevindt. De mens wordt actief betrokken in de vormgeving van zijn wijze van geloofsbeleving (3.3 en 3.3.2). God is onkenbaar (3.3.7) en elke wijze waarop de mens een openbaringservaring meemaakt, is voor hem relevant en legitiem. Hierdoor ontstaat er een spiritualiteit die ik hier zouden willen omschrijven als 'bottom up'.

Juist de actieve betrokkenheid maakt dat we hier kunnen spreken van zingevingarbeid. De mens structureert, al dan niet latent, zijn eigen wijze van religiebeleving. Als deze ook nog eens betrokken wordt op God noemt Ganzevoort dit geloof. Kenmerk is dat het sterk aansluit bij de eigen behoefte die de mens ervaart (3.3.1 en 3.3.2). Of deze behoeftebevrediging tot zinervaring gevonden wordt in een buitenbijbelse of in een niet-christelijke bron maakt wat hem betreft niet veel uit. Beide classificeert hij als spiritualiteit. Een openbaringservaring is voor hem niet essentieel om te komen tot effectieve spiritualiteit (3.3.2).

Het mag duidelijk zijn dat het hierboven beschrevene sterk aansluit bij de autonome, pluriforme en persoonlijk betrokken postmoderne mens. Ook de 'klassieke' postmoderne thema's, zoals de niet-representeerbaarheid van de dingen via taal en een relatief waarheidsbegrip, vinden bij hem duidelijk meer basis dan bij Immink (3.3 en 3.3.7). Ganzevoort is daarmee veel meer een postmoderne theoloog dan Immink.

De vraag die opkomt, is in hoeverre juist het Sociaal-constructionisme een werkelijke ontmoeting tussen de postmoderne pastorant en de pastor in de weg staat? Door elke gedachte en beleving af te laten hangen van de onderhandeling tussen twee partijen (3.3) - in het Sociaal-constructionisme zijn immers begrippen en betekenissen onderhandelbaar en hebben geen vast referentiepunt - wordt het mijns inziens erg moeilijk om tot werkelijke ontmoeting te komen. Voor werkelijk ontmoeten is er een gezamenlijke grond nodig. Er moet communicatie ontstaan die als echt en reëel ervaren wordt, en niet die in de lucht blijft hangen.

Ganzevoort lost dit op door van de pastor te verwachten dat hij een breed scala aan rollen beschikbaar heeft om de ontmoetingskans te vergroten (3.3.3). Ik vraag me af of juist het beschikbaar hebben van deze rollen niet teveel als niet-authentiek zal worden ervaren. De naam zegt het al, het is een aangenomen rol. Een positie die de pastor inneemt zonder dat hij die nu automatisch als werkelijk authentiek hoeft te ervaren. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig dat deze rol dus ook niet authentiek 'vertolkt' wordt. Het lijkt mij vrijwel onmogelijk om van een pastor te verwachten dat hij alle rollen die er zijn in het postmoderne rollenspel dat leven heet, ook goed beheerst.

4.4 Een gekozen definitie

Graag wil ik in deze paragraaf aandacht vragen voor wat in mijn optiek relevant is voor een bijbelse uitoefening van het pastoraat met als doelgroep mensen die, al dan niet bewust, leven vanuit een postmodern levensgevoel. De keuzes die Immink en Ganzevoort hebben gemaakt wat betreft pastorale spiritualiteit wil ik leggen naast de volgende door mij zelf gekozen definitie van bijbels pastoraat.

In mijn optiek is bijbels pastoraat: *die zorg en aandacht, die zijn basis heeft in de Bijbel, opkomt vanuit het christelijke geloof en vanuit de christelijke gemeente wordt geïnitieerd, en die ten doel heeft dat de mens - al dan niet opnieuw – betrokken raakt op de werkelijkheid van God en het in Christus gekomen heil.*

4.4.1 Verantwoording

- *die zorg en aandacht*: Ik maak hierin het onderscheid tussen zorg en aandacht. Onder 'zorg' versta ik de activiteiten die ondernomen worden vanuit een meer ambtelijke opdracht tot herderlijk omzien naar elkaar. Met andere bewoordingen: de ambtelijke dienst ten opzichte van de aan haar zorg toevertrouwde leden van de kerkelijke gemeente. Die heeft wat mij betreft dan ook duidelijk meer het karakter van een opdracht die op een gestructureerde wijze tot uitvoering komt. Onder 'aandacht' versta ik de onderlinge uitingen van liefde en omzien naar elkaar die hun basis vinden in de kerkelijke gemeenschap. In

de bijbel komen we duidelijk de opdracht tegen om voor elkaar zorg te dragen vanuit het principe van gelijkwaardigheid voor God (1 Kor. 12:1-28 en dan in het bijzonder de verzen 25 en 26). Vanuit het samen lichaam van Christus zijn en het samen deel hebben aan zijn genadegaven, ontstaat er een liefdevol omzien naar elkaar. Deze arbeid draagt een minder georganiseerd karakter, maar heeft vaker een spontaan ongedwongen aard. Pastoraat is daarmee dus zowel ambtelijk werk als ook lekenarbeid.

- *Die zijn basis heeft in de Bijbel:* De reden tot christelijk omzien naar elkaar ligt primair opgesloten in het komen van God naar de wereld om haar te redden en de mens tot zijn bestemming te doen komen. Zonder de aandacht te vestigen op het liefdevolle reddende werk van Christus kan er geen sprake zijn van pastoraat. Ik wil hier niet mee zeggen dat er buiten door de Bijbel geïnspireerde gemeenschap geen sprake van liefdevol omzien en zorg kan zijn, maar in mijn optiek mag dit niet geclassificeerd worden als pastoraat. Pastoraat vindt zijn oorsprong in het komen van de grote Pastor naar deze wereld en de liefde die Hij betoond heeft voor de mensen. De mens heeft maar één manier om deze liefde te kennen, en dat is via de door God gegeven openbaring in Zijn woord. In navolging van Hem is pastoraat ook niet meer dan een logische opdracht aan de gemeente (Fil. 2:1-7). Een goede doordenking vanuit de Schrift geeft richting voor pastoraat.
- *opkomt vanuit het christelijke geloof en vanuit de christelijke gemeente wordt geïnitieerd:* Zoals we al zagen, komt christelijke zorg op vanuit de navolging van Christus als Zijn lichaam op aarde. De Ruiter kiest daarom als grondvorm voor het pastorale optreden het samenkomen van de gemeente van Christus.⁷⁸ De bijbelse metafoor van het lichaam is uitermate geschikt om weer te geven hoe Christus Zelf door Zijn kerk liefdevol omziet (2 Kor. 1:3,4) en zorgt voor Zijn lichaam. “Echt geestelijke zorg is een dienst van mensen, die in en vanuit de kerk handelend optreden” (Ruiter 2005: 144).
- *en dat ten doel heeft dat de mens - al dan niet opnieuw – betrokken raakt op de werkelijkheid van God en het in Christus gekomen heil.* De mens wordt betrokken op de transcendente werkelijkheid van God. Dat is wat het pastoraat onderscheidt van andersoortige hulpverlening. De betrokkenheid op God geeft pastoraat haar eigen inhoud waarmee zij zich onderscheidt van andere meer antropocentrische gerichte hulpverlening. De mens raakt in zijn wezen weer gericht op de grote daden van God en wie Hij voor hem of haar is en wil zijn. Aan de andere kant raakt door de focus op het bevrijdende handelen van God de mens meer op Hem gericht en kan tot zijn of haar bestemming komen: worden wie hij of zij in Christus is (Immink, 2003a:75). In de betrokkenheid op God breekt het leven open en ontstaat er christelijke zingeving. De mens weet zich, vanuit het zicht op het reddend handelen door Christus, waardevol en kan daarom zinvol leven (2 Kor. 5:17).

⁷⁸ Ruiter, C J 2005. *Meewerken met God, ontwerp voor een gereformeerde praktische theologie*, Kampen: Kok, 143,144.

4.5 Een eigen visie!?

4.5.1 Inleiding

In deze paragraaf wil ik nadenken over de vraag in hoeverre de keuzes die Immink en Ganzevoort hebben gemaakt te verwerken zijn in een eigen keuze, een eigen visie op wat mijns inziens essentiële zaken zijn voor spiritualiteit, voornamelijk dan binnen het pastoraat. Het wordt dus een wat meer persoonlijk gekleurd verhaal.

Ik heb boven deze paragraaf zowel een uitroepteken als een vraagteken gezet. Het uitroepteken is om aan te geven dat dit het is waar ik in deze scriptie naar toe heb gewerkt. Aan te geven wat in mijn optiek van belang is voor het pastoraat binnen een postmoderne cultuur. Wat zorgt er voor dat er aansluiting komt, of om met een mooi postmodern woord te spreken dat er 'chemie' ontstaat? Welke aspecten zijn van belang om te komen tot werkelijk herkennen binnen het pastoraat in deze postmoderne setting?

Ik heb hierin bewust mijn eigen keuze gemaakt door heel sterk de richting te bepalen waarin we moeten zoeken. Door te proberen de verbinding te maken met de eigen gekozen⁷⁹ definitie voor bijbels pastoraat⁸⁰ wil ik aansluiten bij dat deel van christelijk Nederland wat zich gebonden weet aan de Schrift en waarvan de belijdenis is samengevat in de Drie Formulieren van eenheid. Deze keuze is gegeven met het feit dat ik mijzelf ook reken tot deze richting. Dit maakt ook dat het referentiekader van waaruit ik denk ook gevonden moet worden in deze kerken, evenals dat wat ik schrijf hopelijk ook relevantie heeft voor de praktijkbeoefening van het pastoraat binnen deze stroming in christelijk Nederland.

Met het vraagteken wil ik duidelijk maken, dat wat ik schrijf natuurlijk in verbinding staat met de traditie waarin ik sta, ook wat betreft de schriftuitleg en hermeneutiek. Ik voel mij bijvoorbeeld verbonden met een heilshistorische uitleg van de Bijbel. Dit geeft dat ik hier nu niet met een super origineel idee kom. Wetenschap bedrijven gebeurt nooit in een absoluut vacuüm, en dat geldt dus ook voor de door mij gemaakte keuzes. Dus de *eigen visie* is maar tot op zekere hoogte werkelijk eigen. In deze paragraaf wil ik aangeven wat *ik* van belang zie in het werk van Immink en Ganzevoort voor het postmodernisme alsook voor bijbels pastoraat. Deze twee vormen van input wil ik in deze paragraaf met elkaar verbinden.

⁷⁹ Een goede lezer ziet al snel dat het beslist een eigen gekozen, en niet een eigen gecreëerde definitie is. Er zitten veel elementen van in het bijzonder Heitink, G 1998. *Pastorale Zorg, theologie differentiatie praktijk*, Kampen: Kok, 41, alsook van Ruiter C J de 2005, *Meewerken met God, Ontwerp van een gereformeerde praktische theologie*, Kampen: Kok, 143,144.

⁸⁰ Laat duidelijk zijn dat ik hier niet mee aan wil geven dat dit de enige mogelijke valide definitie is voor relevant bijbels pastoraat. Het zijn mijn uitgangspunten.

4.5.2 De gemaakte keuzes

Het is in deze scriptie al meerdere keren gezegd dat zowel Immink als Ganzevoort geen uitgewerkte ideeën te berde brengen wat betreft spiritualiteit, en al helemaal niet ten aanzien van een postmoderne variant ervan. Uitgaande van de vraag vanuit het postmodernisme (hoofdstuk 2) en het werk van beide theologen (hoofdstuk 3) kwam ik in dit hoofdstuk in de paragrafen 4.2 en 4.3 tot enkele concluderende gegevens die volgens mij relevant zijn voor postmodern pastoraat. Ik zal deze keuzes hieronder in het kort herhalen:

Immink:

- Immink legt sterk de nadruk op het relationele karakter van het geloof. Geloof is volgens hem staan in gemeenschap met God en staan in gemeenschap met de naaste. In deze volgorde.
- Van belang is ook dat dit geloof haar doorwerking zal hebben. Het gaat het leven stem-pelen en daarin uitwerking krijgen. Het geloof is niet een verbinding met een instituut - dat ook - maar een authentiek beleefde hervorming. De mens wordt vernieuwd vanuit de relatie met het transcendente. Authenticiteit.

Ganzevoort:

- Van belang bij Ganzevoort is de 'bottom up' benadering. De mens is zelf aanwezig en construeert zijn eigen geloofsbeleving. Misschien is het beter hiervoor de postmoderne term *deconstructie*⁸¹ te gebruiken. Veel aandacht voor persoonlijke inbreng in de formulering van het geloof.
- Zijn (pastorale) theologie is erg contextueel bepaald. Zoekt meer aansluiting bij wat er beleefd wordt, dan bij wat er beleden wordt. De zogenaamde 'Gelebte Religion'. Wat in de praxis gevonden wordt, wordt verdisconteerd in de formulering van zijn theologie. Hierdoor ontstaat een sterke empirische inslag: waarheid is in hoeverre het gegeven voldoet aan plausibiliteitscriteria (3.3.7).
- Grote aandacht voor de mens als autonoom wezen. God is te zien als medestander van de verdrukte. Hij staat naast het slachtoffer en verleent hem een stem. God 'empowered' de zwakke (3.3 en 3.3.5).

4.5.3 Verbindingen

⁸¹ Duidelijke te onderscheiden van het woord destructie wat vernietiging betekent. Deconstructie dient om onderlinge samenhang te doen zien, 'de bestaande constructie wordt uit elkaar gehaald, ontrafeld, verstoord. Het weggedrukte komt naar voren, het overheersende wordt doorzien; lege plekken, opvallende stiltes worden ontdekt; het verdrongene wordt gerehabiliteerd.' (Lindijer 2000:64,65).

Zijn de hierboven gelegde accenten van Immink en Ganzevoort te verbinden met de eerder gegeven definitie?

- *Geloof is het hebben van een gemeenschapsrelatie met God, en de naaste* -

Als vanzelf komt bij mij naar boven het bijbelgedeelte Markus 12:29 - 31 (paralleltekst: Mattheus. 22: 37 – 39, zie ook Lucas 10:26-27). *Jezus antwoordde: Het eerste is; Hoor, Israël, de Here, Onze God, de Here is één, en gij zult de Here, uw God, liefhebben uit geheel uw hart en uit geheel uw ziel en uit geheel uw verstand en uit geheel uw kracht. Het tweede is dit: Gij zult uw naaste liefhebben als uzelf. Een ander gebod, groter dan deze, bestaat niet.* De Bijbel legt heel duidelijk de relatie tussen het liefhebben van God en het liefhebben van de medemens. Liefhebben van God veronderstelt liefhebben van de naaste.

Voor postmodernisten is het geloof te veel (slechts) een verbinding geweest met het instituut kerk. Postmodernisme heeft niet zoveel met het institutionele en grote verhalen zagen we al eerder in hoofdstuk 2. Wat van belang is, is kleinschaligheid en gemeenschap. Misschien is dit ten diepste ook de reden dat de opzet van de Alpha-cursus in Nederland zo goed aanslaat. De verbinding tussen leren en het hebben van een onderlinge band, een relatie. Zo ontstaat er ruimte om jezelf te zijn.⁸² Om mezelf te zijn met mijn eigen vragen en eigen verhaal.

Voor de spiritualiteit binnen het pastoraat betekent dit mijns inziens dat er ruimte ontstaat voor de eigenheid van de ander (Lindijer 2000:228). Je mag er zijn zoals je bent. Dit geldt zeker ook voor wat ik eerder omschreef als 'aandacht'. Het liefdevol omzien door gemeenteleden naar hen die zich binnen hun kring bevinden. Dat kan niet als de kerk als een groot log lichaam ervaren wordt. Binnen een grote gemeenschap wordt het beleven van herkenning, en dus ook erkenning, niet vergemakkelijkt. Een echte gemeenschapsrelatie, net als vriendschap, heb je niet met veel mensen, maar slechts met enkele personen. Kleinschaligheid in het onderlinge pastoraat lijkt mij essentieel voor het goed functioneren. De kerk moet, in de ogen van postmoderne mensen, geen bolwerk zijn maar een netwerk worden.⁸³

Daarnaast zal er ook binnen het ambtelijke pastoraat meer aandacht voor het relationele moeten zijn. Mijns inziens zal het accent van het ambtelijke pastoraat meer moeten komen te liggen op het voorleven van het geloof. Geloof is niet een set of values, leefregels waaraan

⁸² Dijkstra-Algra, N 2002, Individu en gemeenschap, Het spanningsveld tussen de kerkdienst en de kleine kring, in Dekker, W & Visser, P J (eds), *Om de verstaanbaarheid, Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 180.

⁸³ *Van bolwerk, naar netwerk*. Titel van een brochure geschreven naar aanleiding van een studiedag ter gelegenheid van het verschijnen van het boek, *Geloofscrisis als gezichtsbedrog, spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*, door Dick Tieleman.

voldaan moet worden, maar meer een relatie die het hele leven beïnvloedt en het kleur geeft. Meer aandacht voor discipelschap en de onderlinge eigen plaats van de gemeenteleden.

Het ambtelijke toezicht zou zich daarom ook meer moeten richten op het inschakelen van gemeenteleden in het gehele gebeuren dat kerk-zijn heet. Denken vanuit wat de bijdrage van elke individuele persoon kan zijn voor de kerkelijke gemeenschap (1 Kor. 12:12-13). Geen achterdocht en angst voor pluriformiteit maar uitgaan van het anders zijn van de ander en dat positief waarderen.

- doorwerking in het leven en authenticiteit -

Does it work? Volgens mij is dat de vraag die bij veel mensen vandaag van belang is. De mens ontvangt vanuit de media een breed scala aan impulsen die zijn of haar bestaan beïnvloeden. Werd in het verleden nog veel de vraag gesteld of het geloof wel of niet waar was, in een postmoderne cultuur echter richt de vraag zich steeds meer op de relevantie van het geloof. Wat heb ik eraan? Wat schiet ik ermee op? Gevolg is dat geestelijk leiderschap veel minder verkregen wordt vanuit het juridisch verstaan van het ambt, maar moet deze ambtelijke autoriteit moet worden verdiend. Het moet zichtbaar zijn dat je een waardige gesprekspartner bent op het spirituele vlak. Veel meer gaat het om te laten zien dat het geloof het leven heeft doortrokken. Existentiële betrokkenheid. Dat je daardoor een ander mens geworden bent. Of met postmoderne woorden, dat het geloof 'does work' in jouw leven. Pas dan wordt het vertrouwen verkregen om een geestelijke gids te mogen zijn voor het leven.

We zullen, om met de woorden van Ganzevoort te spreken, moeten verwijzen naar geloof als de 'it could be otherwise stories'. Deze it could be otherwise stories kunnen dan heenwijzen naar Jezus Christus die het leven verandert. Geloof is geen formuleren van wat wel of niet waar is - dat ook -, maar veel meer een liefdesband met de Here van het leven. Belangrijk is dat God betrouwbaar is en de Bijbel als een betrouwbare kenbron wordt gezien, meer nog dan dat de gegevens allemaal logisch en historisch kloppen (3.3.4). De verbinding met de Bijbel als authentieke, geloofwaardige bron voor vernieuwing en verandering moet gelegd worden. De Bijbel biedt veel teksten die voor een postmodern mens relevant zijn. Ik denk in het bijzonder hierbij aan de verhalen rond mensen die een ontmoeting hadden met God de Zoon (Nieuwe Testament) en met God de Vader in het Oude Testament. Wat dit betreft zou het ook aan te raden zijn om meer te focussen op kleinere kortere gedeeltes, dan om te proberen om een totaalbeeld te communiceren. Vanuit de communicatie van de verscheidene aspecten, fragmenten van de centrale boodschap van Gods Woord, ontstaat waarschijnlijk eerder een totaalbeeld, dan wanneer in beginsel het totaalbeeld getracht te worden gecommuniceerd. In de ontmoeting met God veranderden deze mensen, werden ze vernieuwd. Als

dat nog steeds gebeurt in het hier en nu, krijgt ook het geloof relevantie voor de (post)moderne mens. Het past wat dit betreft de pastor niet om te voorzichtig te zijn in het laten zien hoe het geloof in zijn of haar leven heeft uitgewerkt.

Wat hierin wel van essentieel belang is, is dat dit authentiek is. Met authentiek bedoel ik, dat wat er gezien wordt ook als natuurlijk, echt ervaren wordt. Niets is zo pijnlijk als iemand die 'doet alsof'. Het Wolters' Woordenboek Nederlands omschrijft authentiek dan ook als 'geloofwaardig'. Dat wat maakt dat de ander het waard vindt om te geloven. Voor het pastoraat betekent dit, dat wat door de pastor zelf beleefd wordt ook (voorzichtig) mag worden uitgesproken.

- persoonlijke inbreng in de vormgeving van het geloof -

Als beide gesprekspartners binnen het pastoraat bereid zijn om aan te geven wat het geloof in de Here Christus in hun leven bewerkt heeft, ontstaat er ruimte. Ruimte om te onderzoeken wat het geloof werkelijk te betekenen heeft. Welke waarden er aan woorden gegeven worden. Hoe het verstaan kan worden. Zo kan het geloof op een persoonlijke manier ingekleurd worden.

Het mag duidelijk zijn dat ik hierbij voor mijzelf wel enkele grenzen heb neergelegd. Grenzen die meekomen met mijn verstaan van Gods Woord. Mijns inziens komt pastoraat op uit de christelijke gemeente en dient zij verbonden te zijn met de Bijbel. Het lijkt mij dan ook meer dan evident dat in de gesprekken dit eigen verstaan van Gods Woord wordt meegenomen. Als dat niet gebeurt, dan kan het inderdaad zo zijn dat de persoonlijke inbreng van de pastor als niet bij zijn persoon passend wordt ervaren. Of met andere woorden: niet authentiek.

Dit gezegd hebbend lijkt mij dat er nog voldoende ruimte is om te zoeken naar dat wat binnen het geloof als persoonlijk belangrijk ervaren wordt. Ik wil hiermee echter niet zeggen dat andere zaken niet betrokken dienen te worden in de gesprekken. Ik wil alleen aangeven dat het geloof meer dan één insteekpunt heeft waarbij kan worden aangesloten. Ik deel de mening van Ganzevoort dat differentiatie de kans om tot een ontmoeting te komen, vergroot. Het zou, denk ik, goed zijn om meer te zien in hoeverre de bijbelse boodschap aansluiting kan vinden bij de postmoderne mens, in plaats uit te gaan van de gedachte dat de mens bijna automatisch aansluiting zal vinden bij de bijbelse boodschap.

Zoals al eerder geschreven: pluriformiteit is geen bedreiging voor de kerk, maar eerder een kans. Als het de kerk lukt om, met behoud van haar eigen basis, namelijk een authentiek verstaan van Gods Woord, haar beleving op een veelkleurige wijze gestalte te geven, zullen er

er meerdere mogelijkheden komen tot een werkelijk ontmoeten van de postmoderne mens in al haar verscheidenheid.

Natuurlijk heeft dit ook invloed op het samenzijn van de gemeente. Eenheid in verscheidenheid. Eenheid waar dat nodig is, namelijk in een gezamenlijk verstaan van de (wijze van) uitleg van Gods Woord. Verscheidenheid waar mogelijk, namelijk in het creëren van ruimte voor hen die anders zijn. Ruimte om op eigen wijze het geloof te beleven en die accenten uit de Bijbel te halen die bij de verschillende personen op dat moment relevant zijn. Hier ligt wat mij betreft dan ook een opdracht voor de christelijke gemeente om zich zo in te richten dat er meerdere wijzen van gemeenschapsbeleving mogelijk zijn. Er niet van uitgaan dat de aangeboden wijze van gemeenschapsbeleving per definitie aansluiting vindt bij de vraag. Eerder uitgaan van de vraag en een aanbod creëren dat hierbij aansluit. Wat dan naar voren komt, is een pluriforme kerk, met een gezamenlijke basis. Een kerk die daarmee meer aansluitingsmogelijkheden zal vinden om tot een werkelijke ontmoeten te komen met hen die buiten staan en in het pastoraat met hen die zich vanwege het zich anders voelen, juist denken dat ze buiten staan.

- pastoraat dat aansluiting vindt bij het grondvlak, contextueel bepaald -

Dit betekent dat er een gedegen kennis aanwezig dient te zijn over het grondvlak in de kerk. Waar staat de mens? Wat zijn de zaken in de maatschappij en de cultuur die op dit moment relevant zijn? Met name het postmoderne mensbeeld is veel donkerder dan het moderne. De mens raakt steeds meer gefragmenteerd en ontvangt zijn levensperspectief uit een veelheid van impulsen. Een van deze impulsen kan het geloof in de opgestane Here zijn, Die dat wat kapot is heel wil maken. Dan dient er echter wel een grondige doordinking te komen over waar de mens staat. Hoe kan de situatie waarin de mens zich bevindt, betrokken worden op God? Wat is de relevantie voor de mens die in een postmoderne cultuur leeft, van de bijbelse boodschap? Consequentie moet dan, denk ik, ook zijn dat vanuit deze doordinking impulsen komen over hoe het pastoraat vorm gegeven wordt. Vanuit het discours met mens en maatschappij zal het pastoraat zijn relevantie kunnen verhogen. In zekere mate dus een contextueel bepaald pastoraat.

Deze context moet dan wel verbonden worden met het geloof dat het uiteindelijk Christus is die door dienst van mensen, zelf voor Zijn lichaam zorgt. Dit maakt dat het contextueel bepaalde onderlinge liefdebetoon niet verzandt in een puur menselijke, antropologische vorm van hulpverlening. Pastoraat dient betrokken te worden op Christus. Hij zorgt voor zijn gemeente, want ten diepste is het Zijn eigen lichaam waar Hij voor zorgt. Zonder deze link met God en het in Christus gekomen heil, en het verlangen van God om dit heil doorwerking te doen vin-

den in het dagelijkse leven, kan er goed werk worden gedaan maar mag er naar mijn idee niet van pastoraat gesproken worden.

- *autonomie van de gelovige* -

Binnen het postmodernisme is de persoonlijke vrijheid om keuzes te maken van groot belang. Persoonlijke keuzes om het geloofsleven op eigen wijze vorm te geven. Ganzevoort trekt deze autonomie verder door naar het slachtoffer. Pas als het slachtoffer weer zeggenschap heeft over het eigen leven dan houdt hij op om slachtoffer te zijn (3.3 en 3.3.5). De bedoeling van het pastoraat wordt dan om de verdruchte mens autonoom, onafhankelijk te maken.

De keuze om binnen het pastoraat zich met name te richten op de autonomie van de mens is mijns inziens een te grote stap. Ganzevoort betreft hierbij dat God het opneemt voor de zwakke en hem kracht verleent om op eigen benen te staan. God en mens worden dan als het ware medestanders in de strijd tegen dat wat onderdrukt. Hierbij komen we in mijn optiek toch echt iets te dicht bij een bevrijdingstheologie.

Dat God het voor de zwakke opneemt is wat mij betreft een veronderstelling. God heeft met name juist de zwakke in het oog. Heel het Oude Testament spreekt hiervan met zijn regelgeving rond bijvoorbeeld de behandeling van vreemdelingen, weduwen en wezen en het jubeljaar (Lev. 25). Keuzevrijheid en autonomie zijn mijns inziens inderdaad belangrijk maar ik vraag me soms af of juist de keuzevrijheid die we hebben niet vaak zorgt voor pastorale zorgen en problemen. We beantwoorden, juist door de keuzes die we maken, te vaak niet aan het beeld dat God met ons voor ogen had en heeft.

Wat dit betreft zou ik meer aan willen sluiten bij Immink als hij in de ontmoeting met God de verwachting uitsprekt dat mensen tot hun uiteindelijke bestemming komen (3.2.5). Dat ze worden, wie ze in Christus zijn. In zekere zin betekent dit ook autonomie maar dan autonoom als zijnde los van de zonde. In mijn optiek kan op deze wijze ook het verlangen naar autonomie op een goede wijze verbonden worden met de vrijheid die verkregen wordt in Christus. Om te worden wie je bent en te zijn wie je bent. Een nieuwe schepping (2 Kor. 5:17), vrij om je leven in te richten uitgaande van Gods bedoeling. Persoonlijke autonomie, omdat het verbonden is met het plan dat de Here heeft met elk mens persoonlijk.

5. Conclusies en discussie

“Als we door onze persoonlijke ervaring naar het dogma zijn toegegroeid, geeft dat grote zeggingskracht.”⁸⁴

5.1 Inleiding

In dit laatste hoofdstuk wil ik proberen enkele conclusies te trekken. Met name in hoofdstuk vier heb ik al een beperkte analyse gegeven van het werk van Ganzevoort en Immink en heb ik getracht verbindingen te leggen tussen hun keuzes en een persoonlijk model voor pastoraat. Voor een groot deel wordt de vraagstelling uit hoofdstuk 1 dus al beantwoord in het voorlaatste hoofdstuk. Om die reden zal ik deze discussie hier niet overdoen. In de volgende paragraaf zet ik de belangrijkste conclusies op een rij. Ik maak hierbij een onderverdeling naar drie onderwerpen. In de daarop volgende paragraaf geef ik enkele punten voor mogelijke verdere studie en discussie. In de laatste paragraaf wil ik reflecteren op het proces van het schrijven van deze scriptie en wat het met mijzelf heeft gedaan.

5.2 Conclusies

5.2.1 Algemeen

1. In het bijzonder vanuit de reformatorisch-heilshistorische traditie is er met betrekking tot het onderwerp postmoderne spiritualiteit weinig vakliteratuur beschikbaar.
2. Ook wat betreft de literatuur vanuit de meer empirische traditie is de hoeveelheid niet groot, al is het zeker meer dan vanuit de reformatorisch-heilshistorische traditie.
3. Zowel Immink als Ganzevoort blijken geen uitgesproken meningen geformuleerd te hebben over spiritualiteit in het algemeen en al helemaal niet wat betreft de vormgeving van een postmoderne spiritualiteit.
4. Immink is te zien als een goede vertegenwoordiger van een meer heilshistorische uitleg van de Bijbel, wat hij ook verdisconteert in zijn praktische theologie.

⁸⁴ Uitspraak van dr. G. J. Buijs tijdens het jubileumcongres van het Nederlands Dagblad, in een lezing waarin hij het belang van een doorleefd geloof onderstreepte. *Reformatorisch Dagblad* 10 mei 2004. Begrip “gereformeerd” geïdentificeerd met bekrompen, Nederlands dagblad belegt jubileumcongres in Putten.

5. Ganzevoort staat meer in de traditie van J. A. van der Ven en staat een meer empirische benadering van het pastoraat voor.

6. Een meer godsdienstwetenschappelijke benadering van de theologie in het algemeen en het pastoraat in het bijzonder, lijkt beter aan te sluiten bij het postmodernisme dan een confessioneel bepaalde benadering van de theologie.

7. Zonder me daar in het begin van het schrijven van deze scriptie van bewust geweest te zijn, ligt mijn persoonlijke voorkeur wat betreft de beoordeling van het werk van Immink en Ganzevoort, meer bij de keuzes die Immink maakt. Waarschijnlijk komt dit omdat ook ik een meer heilshistorische bijbeluitleg voorsta.

5.2.2 Ten aanzien van het Postmodernisme

1. Binnen het postmodernisme is er grote belangstelling voor spiritualiteit. Deze spiritualiteit krijgt vaak een totaal andere invulling dan haar klassieke betekenis.

2. Vanwege het postmodernisme heeft er een sterke verschuiving plaatsgevonden naar professionalisering van het beroep van pastor.

3. Er wordt binnen het postmodernisme grote waarde gehecht aan begrippen als autonomie, controle en eigen inbreng. Het persoonlijke doel is richtinggevend. Interactie en deelname zijn sleutelwoorden. Spiritualiteit is hierdoor bijna gelijk te stellen met persoonlijke zingearbeid.

4. Spiritualiteit is niet meer per definitie verbonden aan een kerkelijke context en godsdienstigheid. Zingeving kan ook buiten religieuze kaders gevonden worden.

5. Binnen het postmodernisme wordt er grote waarde gehecht aan het begrip authenticiteit.

6. Het gaat bij een postmoderne spiritualiteit meer om de beleving van een gevoel dan om het kloppend maken van een leersysteem. In het postmodernisme kunnen inzichten zonder problemen tegenstrijdig met elkaar zijn, zonder dat de noodzaak gezien wordt om deze discrepantie op te lossen.

5.2.3 Ten aanzien van de uitoefening van relevant bijbels pastoraat

1. Het is belangrijk aandacht te hebben voor het begrip authenticiteit, zowel in de benadering van de Bijbel als authentieke bron voor vernieuwing en verandering, alsook in de wijze waarop de inhoud van het geloof wordt gecommuniceerd.
2. Gemeenschapsbeleving, en het beleven van een gemeenschappelijke geloofsbasis, is van essentieel belang om te komen tot een werkelijk verstaan van de ander. Wat dit betreft is de kleine kring te verkiezen boven het grote geheel, ook wat betreft de wijze van uitoefening van het pastoraat.
3. Persoonlijke inbreng van de mens in de vormgeving van zijn of haar geloof wordt steeds belangrijker. Pluriformiteit moet dan ook niet gezien worden als een bedreiging maar als een kans.
4. Er heeft ten gevolge van het postmodernisme een verschuiving plaatsgevonden waardoor het kerkelijke ambt niet meer automatisch gezien wordt als gezaghebbend. Wat dit betreft zou er binnen het pastoraat meer aandacht moeten komen voor begrippen als discipelschap en geestelijk voorleven.

5.3 Discussie – vervolgonderzoek

1. Met betrekking tot postmoderne spiritualiteit constateerde ik een groot gebrek aan literatuur, vooral vanuit een meer reformatoorsch-heilshistorische traditie. Verder empirisch veldonderzoek zou wat dit betreft kunnen voorzien in deze lacune.
2. In mijn optiek gaan we tot nu toe nog te veel uit van de idee dat de mens automatisch aansluiting vindt bij de gebruikelijke verkondiging van de bijbelse boodschap. Verder onderzoek over hoe de bijbelse boodschap contextueel kan worden overgedragen aan de postmoderne mens lijkt mij nodig.
3. In deze scriptie is gepleit voor het opzetten van pastoraat waarin de vraag die tot ons komt vanuit het postmodernisme meer verdisconteerd wordt. Kenmerken, voorwaarden en ideeën werden gepresenteerd. Hoe deze verder concreet gestalte moeten krijgen, moet verder worden uitgewerkt.
4. Tieleman schrijft dat het juist de traditionele godsdienstigheid is, die in crisis is geraakt, waardoor de postmoderne spiritualiteit zijn eigenheid ontvangt (2.3.1). Hij ziet voor de traditionele godsdienstigheid twee mogelijke reacties namelijk restauratie of transformatie. Ik voor mijzelf, zie meer mogelijkheden voor een combinatie van beide: actualisering van de (con-

fessionele) grondbeginselen, waarbij er voldoende ruimte ontstaat om te komen tot een authentieke en contextuele invulling van geloof en spiritualiteit waarin zelfs postmoderne mensen zich kunnen vinden. Het gaat hierbij dus niet slechts om een cosmetische aanpassing van kerk-zijn, maar een werkelijk verdisconteren van de vragen die tot ons komen vanuit het postmodernisme.

5.4 Persoonlijke reflectie

Aan het einde van het schrijven van een scriptie is het ook tijd om ook meer persoonlijk terug te kijken op het hele proces. Waar heb ik van geleerd, waar lagen moeilijkheden en wat heeft het hele onderzoek met mijzelf als onderzoeker gedaan? Deze vragen zijn in zekere zin moeilijker te beantwoorden dan sommige vragen tijdens het eigenlijke onderzoek. Persoonlijke reflectie vraagt namelijk om introspectie, en dat is heel wat anders dan bestudering van de 'harde feiten' en 'kale teksten'.

Om te beginnen is mijn zelfvertrouwen gedurende het schrijven van dit werkstuk gegroeid. Was er in het begin de onzekerheid of ik wel de capaciteiten had om een goede scriptie te schrijven, later veranderde dit in een sterker wordende interesse en gedrevenheid om werkelijk in het onderwerp onder te gaan. Het zelfvertrouwen groeide en er kwam steeds meer een persoonlijke verbondenheid met het onderwerp. Was in het begin het onderwerp postmodernisme alleen maar interessant, op dit moment voel ik als persoon een verbondenheid met dit levensgevoel en is er de drang om er nog meer van te begrijpen. In zekere mate is dit ook frustrerend. Als je langer met het onderwerp bezig bent, maakt dat, dat je het gevoel krijgt dat de inhoud van postmodernisme ook haast ongrijpbaar is. Hoe meer je studeert, hoe meer je door krijgt dat je nog zo weinig weet.

De scriptie begon als een praktisch theologische scriptie maar gedurende het schrijven bleek dat er veel linken lagen met de filosofie. Dat ik me bezig zou houden met postmodernisme als filosofisch verschijnsel wist ik bij het begin, maar de invloed van de filosofie bij Immink (taalfilosofie en de idee van external realism) en Ganzevoort (sociaal constructionisme) had ik niet voorzien. Het maakte dat het schrijven er niet altijd gemakkelijker op werd, vaak wel interessanter. Interessant was ook om te zien dat ik tijdens het schrijven steeds meer toegroeide naar de ideeën van Immink (5.2.1). In zekere zin had ik verwacht dat er meer een verbondenheid zou zijn met Ganzevoort omdat ik van hem les heb gehad tijdens mijn studie aan De Wittenberg. Uiteindelijk denk ik dat het de grondkeuzes zijn geweest van beide theologen, dat ik meer naar Immink toe 'trek', dan naar Ganzevoort. De keuze van Ganzevoort voor een puur contextuele theologie gaat in mijn beleving van de relatie met de Here te ver. Ik kan wat mijn persoonlijke vooronderstellingen betreft meer uit de voeten met de heilshisto-

rische benadering van Immink. Zoals al eerder gezegd vindt wetenschappelijk onderzoek nooit plaats in een vacuüm, dat blijkt ook hier. Het zou goed zijn om eens met Ganzevoort door te praten waarom er toch een verandering in mijn beleving over zijn gedachten is gekomen. Of dat te maken heeft met een verschuiving in mijn beleving van het geloof, een verschuiving in theologiseren aan de kant van Ganzevoort of misschien wel een verkeerde interpretatie van zijn werk tijdens de studie aan De Witterberg. Ik weet daar nu echter geen antwoord op.

Belangrijk voor het schrijven was dat in de onderzoeksopzet al sterk een versmalling van de onderzoeksvraag werd doorgevoerd. Dit heeft me geholpen om te focussen op wat echt belangrijk was en niet te verzanden in een zee van informatie. Uiteindelijk is de beschrijving toch nog heel breed geworden.

Bij het schrijven van de onderzoeksopzet is door professor Muller de gedachte geopperd om een deel van de scriptie te reserveren voor een meer empirisch veldonderzoek. Achteraf gezien denk ik dat dit een goede aanvulling zou zijn geweest. Misschien alleen al om de conclusies te verifiëren met een input vanuit de praktijk (5.3). Ik blijf erbij dat dit voor mij, gezien mijn verblijf in Mozambique, te gecompliceerd was om uit te voeren. Ik ben tevreden met het resultaat!

Hiermee verband houdend was de moeite die gedaan moest worden om aan literatuur te komen over het onderwerp. Van de vier jaar die nodig was om de scriptie te schrijven is veel tijd verloren gegaan door het zoeken naar, en het wachten op relevante literatuur. Ik weet niet exact hoeveel tijd het heeft gekost, maar het is zeker een substantieel deel van de benodigde vier jaar geweest. Dit kan ook gezegd worden wat betreft de combinatie van werken en studeren. Mijn werk in Mozambique maakte dat ik veel weg was of op andere momenten te druk was om te studeren. Gevolg was dat het vaak hollen of stilstaan was wat het werken aan de scriptie betreft. Het is uiteindelijk een meerjarenproject geworden en op momenten heb ik wel eens getwijfeld of ik de scriptie wel zou (kunnen) afronden.

Uiteindelijk heeft het onderzoek ook wat met mijzelf gedaan. Het heeft zeker mijn capaciteit tot analytisch denken vergroot. Het je gedwongen weten tot doorvragen, geeft ook dat je in het dagelijkse leven meer doorvraagt en analyseert. Het heeft me een meer complete persoon gemaakt. Dat het postmoderne mezelf zo heeft geraakt gedurende het schrijven van deze scriptie, maakt dat ik geloof dat ik nog niet helemaal klaar ben met dit onderwerp. Ik ben dan ook meer dan benieuwd naar het vervolg. In ieder geval voel ik mijzelf door de toegenomen kennis daarvoor nu beter toegerust.

Literatuur

Adam, A K M 1995. *What Is Postmodern Biblical Criticism*, Minneapolis: Fortress Press.

Benson, R, *The Gospel and Postmodernism*, www.postmission.com/articles/rohde1.pdf, 2004-04-24.
 - *Postmodernism and Pastoral Counselling*, www.pastornet.au/jmm/articles/9425.htm, 2004-04-26,

Bruijne, A L Th (ed) 2004. *Gereformeerde theologie vandaag; oriëntatie en verantwoording*, Barneveld: De Vuurbaak.

Bulhof, I N & Kate L ten (eds) 1992. *Ons ontbreken heilige namen, negatieve theologie in de hedendaagse cultuurfilosofie*, Kampen: Kok Agora.

- 1992. Negatieve theologie: echo's van verlegenheid, in Bulhof, I N & Kate L ten (eds.), *Ons ontbreken heilige namen, Negatieve theologie in de hedendaagse cultuurfilosofie*, Kampen: Kok Agora, 7-24.
- 1995. *Van inhoud naar houding: een nieuwe visie op filosoferen in een pluralistische cultuur*, Kampen: Kok Agora.

Carlson, T D & Erickson M J (eds) 2002. *Spirituality and Family Therapy*, New York - Londen - Oxford: The Haworth Press.

Dee S P & Schoneveld J (eds), *Encyclopedie van het Oude en Nieuwe Testament*, Baarn: Bosch & Keuning, 232, 233.

Dekker, W & Visser, P J (eds) 2002. *Om de verstaanbaarheid, Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer: Boekencentrum.

Dijkstra-Algra, N 2002. Individu en gemeenschap, Het spanningsveld tussen de kerkdienst en de kleine kring, In: Dekker, W & Visser, P J (eds), *Om de verstaanbaarheid, Over bijbel, geloof en kerk in een postmoderne samenleving*, Zoetermeer: Boekencentrum, 180.

Ganzevoort, R R 1989. *Levensverhalen, een verkenning in hermeneutisch crisispastoraat*, Serie pastoralehandreiking, Den Haag: Voorhoeve.

- 1994. *Doe het zelf?*, Gevaren en mogelijkheden van pastorale zelfhulp literatuur, *Soteria* 11(2), 2-13.
- 1996a. *Omgaan met verlies. Pastorale vragen rond crisis en geloof*, Kampen: Kok.
- 1996b. The splintered cross, Changes and chances for the church in postmodern times, in Hallebeek J & Wirix L J (eds). *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*. Zoetermeer: Boekencentrum, 46-57.
- 1998a. De praxis als verhaal: introductie op een narratief perspectief, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal: narrativiteit en praktische theologie*, Kampen: Kok.
- 1998b. Luisteren en spreken in gelijkenissen, Narrativiteit in het pastoraat, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen: Kok.
- 1998c. Paradoxen van evangelisch preken, *Soteria* 15(2), 33-41.
- 1998d. Hoe leest Gij, Een narratief model, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen: Kok, 72.
- 1998e. De praxis als verhaal, introductie op een narratief perspectief, in Ganzevoort R R (ed), *De praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische Theologie*, Kampen: Kok.
- 1999a. *Trouw* 19 januari 1999. Het einde van een tandeloze God?
- 1999b. Stemmen van het zelf en rollen van God. Fragment en identiteit in religie en pastoraat, *Praktische Theologie* 26(1), 3-23.
- 2000a. Onrecht, De blinde vlek van de evangelisch-reformatorische traditie, *Soteria*, 17(4), 3-10.
- 2000b. Hopen op herstel of geloven in gebrokenheid. Theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen, in: *Heelt de tijd alle wonden? Over trauma en pastoraat*. (Pastoraal Cahier 11), Wolfheze: Afdeling Geestelijke Verzorging De Gelderse Roos, 13-32.
- 2000c. De pastor(ant) als theoloog. De theologische kwaliteit van het pastorale gesprek, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 100, 3.

- 2001a. God voor de schuldigen?, in Smouter, W & Blom, C (eds), *Verzoening tussen mensen en God*, Zoetermeer: Boekencentrum, 84-96.
- 2001b. Theologie als zwijgen over God?, Praktische theologie als duidingswetenschap van de geloofspraxis, in Van der Laan, J H (ed), *Speuren naar geloof. Studies rond geloofspraxis en pastoraal handelen bij het afscheid van Jaap H. van der Laan als hoogleraar praktische theologie aan de Theologische Universiteit Kampen*, Kampen: THUK 60-81.
- 2003a. *The Social Construction of Revelation, Paper for the sixth biennial conference of the international Academy for Practical Theology, Manchester (UK), April 11th to 16th*.
- 2003b. Models for practical Ministry, Methodological considerations pertaining to the construction of models from the description of the situation and its theological interpretations, in Ganzevoort, R R & Fazakas, S (eds.), *Amt und Professionalität. Ministeriality and Professionality. Papers of a Working Conference*. Debrecen/Kampen, Internal publication, 77-84.
- 2003c. Vergeving moet, Maar het maakt wel uit hoe, in Ganzevoort R R (ed), *Vergeving als opgave. Psychologische realiteit of onmogelijk ideaal?* Serie Geestelijke Volksgezondheid, 2-62, Tilburg, 17-33.
- 2004a. What you see is what you get, Social construction and Normativity in Practical Theology, in Hermans, C A M & Moore, E E (eds), *Hermeneutics and empirical research in practical theology. The contribution of empirical theology by Johannes A. van der Ven*, Leiden, 53-74.
- 2004b. Receptivity and the nature of religion, *Journal of Empirical Theology*, 17(1), 115-125.
- 2004c. Rituals and the decay of the word, in Holtrop P N, Lange de F & Roukema R (eds), *The passion of protestants*, Kampen, 149-164.
- 2005a. *De hand van God en andere verhalen, Praktische Theologie als hermeneutiek van de geleefde religie*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Pastorale Theologie aan de faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam op 28 september 2005.
- 2005b. Als de grondslagen vernield zijn..., Over Trauma, Religie en Pastoraat, *Praktische Theologie*, 32(3), 344-361.

Genderen J van & Velema W H 1992. *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 2^e druk, Kampen: Kok.

Graafland, C 1990. *Gereformeerden op zoek naar God, godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit*, 2^e druk, Goudriaan, De Groot.

Hermans, C A M, Immink F G (eds.) 2002. *Social Constructionism and Theology*, Leiden: Brill.

Heitink, G 1977. *Pastoraat als hulpverlening, inleiding in de pastorale theologie en psychologie*, 4^e druk, Kampen: J.H. Kok.

- 1983. *Gids voor het pastoraat*, Kampen: J.H. Kok.
- 1993. *Praktische theologie, geschiedenis – theorie - handelingsvelden*, Kampen: J.H. Kok.
- 1998. *Pastorale Zorg, theologie – differentiatie - praktijk*, 2^e druk, Kampen: J.H. Kok.

Hoogland, J (ed)1999. *Bruggen slaan, Communicatie van het evangelie in een postmoderne tijd*, (GSEv reeks 420) Barneveld: De Vuurbaak.

- 1999. *Postmoderne Communicatie*, in Hoogland 1999:25,26.

Immink, F G 2001, *De verbinding tussen geloof en leven in de rituele praxis, lezing gehouden ter gelegenheid van een Internationaal, interdisciplinair Symposium georganiseerd in het kader van het samenwerkingsverband NOSTER-K.U.Leuven*.

- 2002. *Human Discourse and the act of Preaching*, in Hermans 2002:147-170.
- 2002. Niet zonder ambt en instituut, *Kontekstueel*, 17(2), 15.
- 2002. Geleefd geloof, *Praktische Theologie*, 29(3), 259-281.
- 2002. De beeldvorming en beleving van God, *Praktische Theologie*, 29(3), 333-340.
- 2003. *In God geloven, Een praktisch-theologische reconstructie*, Zoetermeer: Meinema.
- 2003. De toerekening en inwoning van het heil, Traditievorming en geloofsoverdracht in een (post)moderne samenleving, *Wapenveld*, jaargang 53(1), 30.
- 2003. Het geloof en het leven, Een theologie van de praxis, *Praktische theologie*, 30(4), 473.

Klapwijk, J 2006. *Gelukkig gereformeerd*, Barneveld: De Vuurbaak.

Lindijer, C H 2000. *Postmodern bestaat, Menszijn en geloven in een na-moderne cultuur*, 2^e druk, Zoetermeer: Boekencentrum.

- Lotter, G A & Thompson, G G.** *Challenges and opportunities of postmodernism for the church.* www.tbs.edu/documents/thompson/postmodernism.htm, 2004-26-04.
- McGrath, A E** 1994. *Christian Theology, An introduction*, Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell.
- 1997. *Christelijke Theologie, een introductie*, Kampen: Kok.
- Molen, R van de.** *De kerk van de toekomst*, www.gemeentestichting.nl/content/view/25/2, 2004-04-26.
- Pelt, J W van** 1999. *Pastoraat in trinitarisch perspectief, De samenhang van trinitarische en antropologische aspecten in het pastoraat*, Heerenveen: Groen.
- Rohde R P.** *The gospel and Postmodernism*, www.postmission.com/articles/rohde1.pdf, 2004-04-24.
- Ruiter, K de** 2005. *Meewerken met God, Ontwerp van een gereformeerde praktische theologie*, Kampen: Kok.
- 2004. *Praktische Theologie*, in Bruijne 2004:83-92.
- Sytsma, J** 2000. Twee maal zo hard wenen, Het Belgisch gezicht van de secularisatie. Niet gepubliceerde scriptie, IRTT (Institute of Reformed Theological Training), Gent, 4.
- Tieleman, D** 1995. *Geloofscrisis als gezichtsbedrog, Spiritualiteit en pastoraat in een postmoderne cultuur*, 2^e druk, Kampen: Kok.
- 1996. De pastor als grensganger, *Praktische Theologie*, 23(1), 11.
- 2000. *Leven met verbeelding, betekenisverandering van geloof en godsdienst in een postmoderne cultuur*, Kampen: Kok.
- Velema, W H** 1990. *Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit*, Kampen: Kok Voorhoeve.
- Wentzel, B** 1991. *God en mens verzoend, Incarnatie, verzoening, koninkrijk van God, Dogmatiek deel 3b*, Kampen: Kok.
- Wolters, A M** 1988. *Schepping zonder grens, Bouwstenen voor een bijbelse wereldbeschouwing*, 3^e druk, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Wijngaarden, A van** 1995. Waar voor jou, niet voor mij, de relevantie van het christelijke getuigenis tegenover het relativisme in de postmoderne cultuur. Niet gepubliceerde Bth scriptie, Christelijke Hogeschool De Wittenberg, Zeist.

Samenvatting in het Nederlands

Vraagstelling

Welke aspecten binnen de gereformeerde praktische theologie zijn, op grond van criteria vanuit het postmoderne denken, van belang voor een relevante bijbelse uitoefening van pastoraat in deze tijd?

Belang van het onderzoek

Binnen de Nederlandse context is er sinds een aantal jaren een sterke invloed merkbaar vanuit het postmodernisme. Zekerheden blijken soms helemaal niet zo zeker, en taal soms helemaal niet eenduidig. Ook binnen de kerken die zich rekenen tot de zogenaamde 'Gereformeerde Gezindte' wordt de invloed van het postmoderne levensgevoel steeds meer merkbaar. In zekere mate beïnvloedt het de wijze van geloofsbeleving, oftewel de spiritualiteit. Wat de consequenties zijn van deze verandering in spiritualiteit voor het pastoraat is onderwerp van dit onderzoek.

Materiaal en methode

Voor dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve literatuurstudie van het postmodernisme, om te komen tot een onderzoeksopzet van waaruit het werk van twee invloedrijke Nederlandse theologen beoordeeld wordt, het zogenaamde onderzoeksobject. De uitkomst van deze vergelijking wordt verbonden met een persoonlijke definitie van pastoraat geformuleerd vanuit een heilshistorische visie op de Bijbel. De keuze voor een kwalitatieve opzet van deze scriptie is gemaakt vanwege het verblijf van de schrijver buiten Nederland.

Inhoud

De hoofdstukken 2 en 3 vormen het hart van de scriptie. In hoofdstuk 2 vindt er vanuit een kort historisch overzicht en literatuurstudie onderzoek plaats naar de gevolgen van het postmodernisme op cultuur en samenleving en op de theologie. Conclusies onder meer zijn dat het postmodernisme grote invloed heeft op de samenleving en de theologie. Opvallende zaken hierbij zijn:

- de gefragmenteerde identiteit van de mens
- het niet meer kunnen geloven in grote overkoepelende verhalen, of systemen van waarheid
- de subjectiviteit van het medium taal
- de grote mate van eclecticisme
- de verschuiving van geloof in een objectieve naar meer subjectieve gevoelens en meningen
- de individualisering van de mens

Na deze verkenning wordt er gefocust op wat het postmodernisme doet met betrekking tot het begrip spiritualiteit en welke zaken hierbij relevant zijn. Er wordt dan voornamelijk gekeken naar het werk van Dick Tieleman en in mindere mate naar dat van Ilse Bulhof. De uitkomst van deze studie geeft een checklist van voorwaarden waaraan een valide postmoderne spiritualiteit zou moeten voldoen. Met deze checklist wordt het werk van twee Nederlandse praktisch theologen in hoofdstuk 3 bekeken. Als

belangrijkste kenmerken voor een postmoderne spiritualiteit komen in de checklist naar voren: het op persoonlijke actief beleven van momenten van transcendentie welke op eigen subjectieve wijze ingekleurd worden. Deze momenten van transcendentiebeleving hoeven niet per definitie een metafysisch karakter te hebben, maar kunnen pluriform vanuit allerlei religieuze en filosofische bronnen worden samengesteld. Belangrijke begrippen hierin zijn authenticiteit, humaniteit en de onmogelijkheid tot representatie.

In hoofdstuk 3 wordt het werk van de praktisch theologen F.G. Immink en R.R. Ganzevoort bekeken vanuit de in hoofdstuk 2 geformuleerde checklist. Na een korte inleiding op hun werk en vooronderstellingen wordt omschreven in hoeverre hun keuzes aansluiting vinden bij wat gevraagd wordt vanuit een postmoderne spiritualiteit. De keuzes die zij maken, worden in hoofdstuk 4 verbonden met een persoonlijke definitie van pastoraat. Wat betreft Immink zijn de belangrijkste keuzes: a) aandacht voor het relationele karakter van het geloof, en b) doorwerking van het geloof in het dagelijkse leven, authenticiteit. Ganzevoort vraagt aandacht voor: a) persoonlijke inbreng in de vormgeving van de geloofsbeleving, b) contextuele bepaaldheid van het geloof, en c) autonomie van de mens.

De verbinding tussen de gemaakte keuzes van Immink en Ganzevoort en de persoonlijke definitie van pastoraat geven handvatten voor een model voor pastoraat. Kernbegrippen hierbij zijn:

- aandacht voor het begrip authenticiteit, zowel in het verstaan van de Bijbel als in communicatie van de geloofsinhoud tijdens het pastoraat
- gemeenschapsbeleving, tezamen met aandacht voor persoonlijke inbreng tijdens het pastoraat
- aandacht van de pastoraal werkenden voor zaken als discipelschap en geestelijk voorleven

Discussie

De scriptie eindigt met enkele conclusies en aanbevelingen voor verdere studie. Een van de zaken die hierbij nadrukkelijk aandacht vraagt, is of we bij een herformulering van het pastoraat vanuit postmodernisme, niet slechts bezig zijn met restauratie terwijl de wereld om ons heen inmiddels getransformeerd is. Hoe kunnen we de confessionele geloofsbasis zo actualiseren, dat er voldoende ruimte ontstaat voor een meer vanuit het postmodernisme, contextueel bepaalde praktische theologie, zonder te vervallen in restauratie? Dat betekent niet slechts een cosmetische operatie, maar dat raakt de kern van authentiek kerk-zijn.

Resumo em Português

Pergunta de pesquisa

A partir dos critérios de pós-modernismo, quais são os aspectos importantes dentro de Teologia Prática Reformada, que ajude pastorear na maneira Bíblica no tempo de hoje?

Importância desta pesquisa

Dentro do contexto da Holanda, há uns anos, uma influência do pós-modernismo é notável. As certas as vezes não são tão certos como nós pensamos, e a linguagem as vezes não é tão claro. Também nas igrejas Reformadas essa influência de pós-modernismo maneira de viver é mais e mais notória. Até certos pontos têm influenciado a maneira de praticar a fé, ou a espiritualidade. As consequências destas alterações na espiritualidade são o tópico desta pesquisa.

Material e método

Para esta pesquisa foi escolhido um modo qualitativo para estudar a literatura do pós-modernismo para descrever os ângulos ópticos de pesquisa. Com este ângulo óptico o trabalho de dois teológicos influenciáveis Holandesas foi avaliado. O trabalho destes teológicos é chamado o objecto de pesquisa. O resultado desta comparação está ligado com uma definição pessoal de aconselhamento pastoral, que tem a base em compreensão histórica da ideia bíblica da salvação. A razão para usar o modo qualitativo e não quantitativo vem por causa do escritor que ficava fora de Holanda durante o tempo de escrever.

Conteúdo

Os capítulos 2 e 3 são o coração desta tese. No capítulo 2 depois dum panorama histórico e estudos de literatura de pós-modernismo, o escritor descreve quais são as consequências de pós-modernismo sobre cultura, sociedade e teologia. A conclusão é que pós modernismo tem uma influência maior na sociedade e teologia. Notáveis pontos foram:

- A identidade fragmentada da humanidade
- A impossibilidade de crer em narrativas grandes, ou sistemas totais de explicar a verdade
- A subjectividade de intermédio linguagem
- O maior tamanho do eclectismo
- A mudança da fé, de ser uma verdade objectiva, para ser opiniões e sentimentos subjectivos
- Individualização do género humano

Depois desta observação o foco está em que o pós-modernismo faz com o sujeito espiritualidade e quais são os pontos mais relevantes acerca espiritualidade. Primeiramente a ênfase é sobre o trabalho de Dick Tieleman e na menor dimensão da Ilse Bulhof. O resultado desta observação da uma lista de condições necessárias para uma espiritualidade pós-moderna valida. Com esta lista o trabalho dos dois teológicos Holandeses foi avaliado. As características mais importantes para uma espiritualidade pós-moderna são: sentir pessoalmente e activamente momentos de transcendência, que são forma-

dos num modo pessoal e subjectivo. Estes momentos de sentir transcendência não têm que ser de carácter metafísica, mas podem ser formados com materiais pluriformes das diferentes ideias religiosas e filosóficas. Importantes pontos são autenticidade, humanidade e a impossibilidade de representar.

No capítulo 3 o trabalho de dois teólogos F.G. Immink e R.R. Ganzevoort foi examinado usando a lista das condições formulada no capítulo 2. Depois duma pequena introdução sobre o trabalho destes teólogos e as preposições que eles têm, as suas escolhas foram descritas para ver se eles podem ter uma conexão com o que está pedido pelo pós-modernismo. Estas escolhas feitas pelo Immink e Ganzevoort são ligadas no capítulo 4 com uma definição pessoal do aconselhamento pastoral. Para Immink os pontos mais importantes são: a) o carácter relacional de fé, e b) influência activa da fé na vida diária, autenticidade. Ganzevoort ênfase sobre: a) a influência pessoal de formar a sua fé, b) a determinação contextual da fé, e c) a autonomia de ser humano.

A ligação feita com as escolhas encontradas no trabalho de Immink e Ganzevoort e a definição pessoal do aconselhamento pastoral das nós ideias sobre um modelo de como pastorear. Importantes características são:

- Atenção para a ideia de autenticidade, na compreensão da Bíblia, mas também como o conteúdo da fé está comunicado quando uma pessoa está pastoreando
- Experiência de amizade e comunhão, junto com atenção sobre uma aproximação e contribuição pessoal, durante o aconselho pastoral.
- Atenção para pastores para os assuntos como discipulado e sendo um guia espiritual.

Discussão

A tese fecha com algumas conclusões e recomendações sobre assuntos que precisam uma investigação maior. Uma das perguntas é que, quando nós formulamos o aconselhamento pastoral a partir a perspectiva pós-moderno, que talvez nós só estão restaurando o antigo, enquanto todo mundo ao mesmo tempo está transformado. Como nós podemos redefinir e actualizar as bases confessionais da fé, numa maneira que facilita para ter mais espaço para alcançar um teólogo prático pós-moderno contextual, sem voltar para restauração? Isto significa não só uma operação cosmética, mas toca a coração da igreja autêntica.

Bijlage

Overzicht van de bestudeerde artikelen van R. R. Ganzevoort.

nr	Titel, ondertitel van de publicatie	Jaar van publicatie	Sociaal-constructionisme	Narrativiteit	Trauma door seksueel misbruik	Macht en onrecht	Evangelische beweging		Personlijke betrokkenheid	Subjectieve zingevingarbeid	Pluriformiteit en Eclecticisme	Authenticiteit	Gerichtheid op humaniteit.	Betrokkenheid op cultuur en maatschappij	Onmogelijkheid van ta-lijke representatie	TELLING
1	Sociale wetenschappen binnen de theologie als brugverschijnsel	94														0
2	Doe het zelf? Gevaren en mogelijkheden van pastorale zelfhulp literatuur	94					X									0
3	Ik kwijnde weg zolang ik zwijgen wilde, Over biecht en pastoraat	96		X					X							1
4	The splintered cross, Changes and chances for the church in postmodern times	96	X						X			X			X	3
5	Zin van geschonden lichaam, lichamelijkheid en pastoraat	97			X					X			X	X		3
6	Wat zit er in de linzensoep? Pastoraat en psychotherapie	98		X												0
7	Paradoxen van evangelisch preken	98					X						X	X		2
8	Valt het echt mee? Weerwoord aan Ouweneel	98					X							X		1
9	Mythen maken de man, Mannelijkheid en de evangelische beweging	98	X				X						X		X	2
10	Praxis als verhaal, Narrativiteit en praktische theologie	98	X	X					X	X	X	X			X	5
11	Einde van tandeloze God?	99				X							X			1
12	John Samuel Brown: Nagedachtenis aan een onbekende	99				X										0
13	Stemmen v het zelf en rollen van God, Fragment en identiteit in religie en pastoraat	99		X						X	X	X		X	X	5

nr	Titel, ondertitel van de publicatie	Jaar van publicatie	Sociaal-constructivisme	Narrativiteit	Trauma door seksueel misbruik	Macht en onrecht	Evangelische beweging	Personlijke betrokkenheid	Subjectieve zingevingarbeid	Pluriformiteit en Eclecticisme	Authenticiteit	Gerichtheid op humaniteit.	Betrokkenheid op cultuur en maatschappij	Onmogelijkheid van ta-lijke representatie	TELLING
14	Genezing van een bezetene. Of: de invloed van het paradigma op de begeleiding van slachtoffers van seksueel geweld.	00			X							X			1
15	Hopen op herstel of geloven in gebrokenheid. Theologie vanuit het perspectief van getraumatiseerde mensen	00			X				X			X			2
16	Onrecht, De blinde vlek van de evangelisch-reformatorische traditie	00				X									0
17	Rituele toberigheid, Reflecties op de toenemende aandacht voor rituelen binnen de gereformeerde stroming	00						X							1
18	De pastor(ant) als theoloog, De theologische kwaliteit van het pastorale gesprek	00	X	X					X		X				2
19	Ontferming en oordeel. Een voorval in de gemeente, Ethische en pastorale reflecties	01				X									0
20	God voor de schuldigen	01				X						X			1
21	Theologie als zwijgen over God? Praktische theologie als duidingswetenschap van de geloofspraxis	01												X	1
22	Reconstructies, Praktisch-theologisch onderzoek naar de verhalen van mannen over seksueel geweld en geloof	01													0

nr	Titel, ondertitel van de publicatie	Jaar van publicatie	Sociaal-constructivisme	Narrativiteit	Trauma door seksueel misbruik	Macht en onrecht	Evangeliese beweging	Pluriformiteit en Eklektisisme	Subjectiewe zingevingarbeid	Persoonlike betrokkenheid	Authenticiteit	Gerichtheid op humaniteit.	Betrokkenheid op cultuur en maatschappij	Onmogelike van taalige representatie	TELLING
23	Chroniese aandoeningen en zingeving	01			X				X						1
24	Profeten van de ronde tafel, Een onderzoek naar de kerk als morele gemeenskap	02													0
25	Social construction of Revelation	03	X						X	X					2
26	Vergeving moet, Maar het maakt wel uit hoe	03	X		X	X						X		X	2
27	Wordend lichaam – wordend verhaal	03		X								X			1
28	Models for Practical Ministry, Methodological considerations pertaining to the construction of models from the description of the situation and its theological interpretation	03	X								X			X	2
29	A Lifetime Yearning for Shalom, Narrative connections between life course and salvation	04		X											
30	What you see is what you get Social Construction and Normativity in Practical Theology	04	X								X			X	2
31	Receptivity and the nature or religion	04	X							X				X	2
32	De gewelddadige aard van religie	04	X			X									0
33	Rituals and the decay of the word	04	X						X	X				X	3
34	Verantwoord pastoraat	04	X	X											0
35	Bijbel, biografie, breukmomenten, De Sagrada Familia als metafoor	04		X					X	X					2

nr	Titel, ondertitel van de publicatie	Jaar van publicatie	Sociaal-constructionisme	Narrativiteit	Trauma door seksueel misbruik	Macht en onrecht	Evangelische beweging		Personlijke betrokkenheid	Subjectieve zingevingarbeid	Pluriformiteit en Ecdectisme	Authenticiteit	Gerichtheid op humaniteit.	Betrokkenheid op cultuur en maatschappij	Onmogelijkheid van ta- lige representatie	TELLING
36	De hand van God en andere verhalen, Praktische Theologie als hermeneutiek van de geleefde religie	05	X	X					X		X	X		X	X	5
37	Als de grondslagen vernield zijn..., Over trauma, Religie en Pastoraat	05			X	X					X		X			2
38	Bioscoop als plaats van religieuze ervaring	06								X						1
	TELLING		13	10	6	8	4		8	11	6	5	10	5	11	